

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ विषय परिचय

लोककथा मानव सभ्यताको विकाससँगै प्रारम्भ भएको पाइन्छ । लोककथा साहित्यको आख्यानात्मक गद्य विधा हो । लोक जीवनका आस्था, विश्वास, व्यवहार र चिन्तनलाई कल्पनाको आवरण दिएर रोमाञ्चक आख्यान तत्त्वको मिश्रण गरी लोकसमुदायमा मौखिक परम्पराद्वारा जीवित कथाहरू नै लोककथा हुन् । लोककथामा कल्पना, तिलस्मी र रोमाञ्च तत्त्वहरू विद्यमान हुन्छन् । यसमा मानव मानवेतर प्राणी तथा विभिन्न पदार्थहरू पात्रका रूपमा उभ्याई लोकको मनोरञ्जनको साथै नीति शिक्षा, व्यवहारिक शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्यले सुन्ने सुनाउने गरिन्छ । यो लोकका निमित्त लोकले भन्दै आएको मौखिक परम्परामा हुर्केको विधा हो ।

रोल्पा जिल्ला एक प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक विविधताले भरिपूर्ण भएको जिल्ला हो । यस जिल्लामा ब्राह्मण, क्षेत्री, कामी, दमाई, सार्की, मगर, गुरुङ, ठकुरी, गाईने, टोमाटो जातका मानिसहरू बसोवास गर्दै आएका छन् । यस जिल्लामा जातीय विविधता भए पनि तीज, तिहार, दशै माघे-सक्रान्ति आदि महत्त्वपूर्ण चाडपर्वहरू मनाइन्छन् । यस जिल्लामा बूढापाकाहरूले आफ्ना सन्ततिहरूलाई मनोरञ्जनका साथै उपदेश दिनको लागि लोककथा भन्ने गरेको पाइन्छ । यस जिल्लामा प्रायःसाँभ पख सुत्ने बेलामा दिनभरिको थकाइ मेटन अँगोनाको छेउमा बसेर लोककथा सुन्ने गरिन्छ ।

१.२ समस्याकथन

नेपाली लोकसाहित्यमा मात्र नभइक लिखित साहित्यको समृद्धिका लागि समेत लोककथा आधारस्तम्भका रूपमा रहेको छ । नेपाली लोकजीवनका विभिन्न कुराहरूको प्रस्तुति पाइने लोककथा लोकसभ्यताको पहिचान हो । रोल्पा जिल्लामा यस्ता लोककथाहरू सुन्ने सुनाउने गरेको पाइन्छ तर हालसम्म यसका बारेमा विशेष अध्ययन

भएको पाइदैन । त्यसैले प्रस्तुत शोध शीर्षकको अध्ययन गर्न थालिएको हो । यस अध्ययनमा निम्नलिखित मूल समस्याहरू रहेका छन् -:

१. रोल्पा जिल्लामा के कस्ता लोककथाहरू प्रचलनमा रहेका छन् ?
२. रोल्पा जिल्लाका लोककथाहरूलाई कति भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ?
३. रोल्पा जिल्लाका लोककथालाई कसरी विश्लेषण गर्न सकिन्छ ?

१.३ शोध कार्यको उद्देश्य

१. रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूको सङ्कलन गर्नु ,
२. सङ्कलित लोककथाहरूलाई वर्गीकरण गर्नु ,
३. सङ्कलित कथाहरूको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

रोल्पा जिल्लाका लोककथामा केन्द्रित भएर हालसम्म कुनै अध्ययन भएको छैन तापनि नेपाली लोक साहित्यको अध्ययन गर्ने क्रममा सम्बन्धित केही पूर्वकार्य छिटफुट रूपमा भएका छन् ।

तुलसी दिवसले नेपाली लोककथा (२०३२) मा लोककथाको सैद्धान्तिक परिचय दिई अधिराज्यव्यापी लोककथाको सङ्कलन गरेका छन् । सङ्कलनका क्रममा उनले रोल्पा जिल्लामा प्रचलित केही लोककथाहरू सङ्कलन गरेका छन् तर रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाको अध्ययन भनेर किटान गरेका छैनन् ।

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना (२०४१) नामक पुस्तकमा लोककथाको प्रचलन विकास र विशेषताको बारेमा चर्चा गर्दै नेपाली समाजमा प्रचलित लोककथाको वर्गीकरण गरेका छन् तर रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाको अध्ययन गरेका छैनन् ।

चूडामणि बन्धुले नेपाली लोकसाहित्य (२०५८) मा लोककथाको सामान्य चर्चा गरेको पाइन्छ तर विस्तृत रूपमा लोककथाको चर्चा गरेको पाइदैन ।

गोविन्द आचार्यले राप्ती लोकसाहित्य (२०६४) मा राप्ती अञ्चलमा प्रचलित लोककथाहरू सङ्कलन गरेका छन् । त्यसमा रोल्पा जिल्लाका प्रचलित लोककथाहरू पनि सङ्कलित छन् तर रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथा भनेर किटान गरिएको छैन ।

१.५ शोध कार्यको औचित्य

रोल्पा जिल्लामा छरिएर हरेका ग्रामीण जनजिब्रोमा मात्र सीमित नेपाली लोककथाहरूलाई सङ्कलन गरी तिनीहरूको वर्गीकरण एवम् विश्लेषण गर्नु यस शोधपत्रको औचित्य रहेको छ । यी लोककथाले रोल्पा जिल्लाका रीतिरिवाज, लोकविश्वास, रूढी परम्परा, सामाजिक, आर्थिक अवस्था, धार्मिक विश्वास आदिको जानकारी पनि प्रस्तुत गर्दछ । यसरी अलिखित रूपमा जनश्रुतिमा सीमित रहेका लोककथाहरू सङ्कलित एवम् लिपिबद्ध हुनु विशेष महत्त्वको कुरा हो । यस कार्यले पाठक वर्गमा लोककथाहरूको अध्ययनमा अभिरुचि जगाउनुका साथै लोकसाहित्य अनुरागीहरूलाई अध्ययन सामाग्री प्रदान गर्ने छ । यसबाट रोल्पाली समाजले आफ्नो लोककथाको शक्ति र सीमावारे महत्त्वपूर्ण जानकारी प्राप्त गर्ने छ भने नेपाली लोककथाको अध्ययनमा पनि यसले केही थप योगदान पुऱ्याउने छ ।

१.६ शोध कार्यको सीमाङ्कन

लोककथा लोकमानसको ढुकढुकी हो । त्यसैले यसको सीमाङ्कन गर्नु कठिन कार्य हो तापनि विशेष अध्ययन र अनुसन्धानका लागि निश्चित क्षेत्र तोकेमा मात्र राम्रोसँग अध्ययन गर्न सकिने हुदाँ रोल्पा जिल्लाका जिनावाड, ओत, पाखापानी र राँक गा.वि.स. मा केन्द्रित भएर लोककथाहरू सङ्कलन गरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा मुख्यतया क्षेत्रीय अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसका अलवा आवश्यकता अनुसार पुस्तकालय अध्ययन विधिको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

यस शोध पत्र तयार गर्नका निम्ति आवश्यक सामग्री सङ्कलनका क्रममा सर्वमान्य विधिहरूको अवलम्बन गरिएको छ । रोल्पा जिल्लाका गा.वि.स. हरूमा घुमेर त्यहाँ प्रचलित नेपाली लोककथाहरू भन्ने लगाई लेख्ने र रेकर्ड गर्ने काम गरिएको छ । सम्बन्धित ठाउँका बुढाबुढी, युवायुवती, साक्षर, निरक्षर सबैसँग भेटघाट गरेर सङ्कलन गरेका लोककथालाई क्षेत्रीय विधि अवलम्बन गरिएको छ । लोककथाका मान्यतालाई स्थापित गर्न र सैद्धान्तिक अध्ययनका लागि पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग पनि गरिएको छ ।

१.७.२ विश्लेषण विधि

सङ्कलित सामग्रीको प्रस्तुतिकरण विश्लेषणात्मक विधिले गरिएको छ । कथाहरूलाई लोककथाको संरचना तथा आख्यान तत्त्वको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई निम्नलिखित मूल शीर्षक र उपशीर्षकमा समेत राखी अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ :-

परिच्छेद एक : शोध प्रस्ताव

परिच्छेद दुई : रोल्पा जिल्लाको परिचय र लोकसाहित्यको अवस्था

परिच्छेद तीन : लोककथाको सैद्धान्तिक परिचय

परिच्छेद चार : रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण

परिच्छेद पाँच : उपसंहार

सन्दर्भग्रन्थ सूची

दोस्रो परिच्छेद

रोल्पा जिल्लाको परिचय र लोकसाहित्यको अवस्था

२.१ नामकरण

नेपाल अधिराज्यको मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रअन्तर्गत पर्ने रोल्पा जिल्ला एक पहाडी जिल्ला हो । यस जिल्लाको नामकरणका सन्दर्भमा विभिन्न तथ्यपूर्ण कुराहरू छन् । रोल्पा जिल्ला 'रोल' र 'पा' दुई शब्दको योगबाट बनेको छ । मगर भाषामा 'रोल' भनेको पालो र 'पा' भनेको छुटेको अर्थात् पालो छुटेर नयाँ राजा भएको भन्ने हुन्छ । यस सम्बन्धमा रोल्पाली समाजमा एउटा किंबदन्ती प्रचलित छ । कोटमौला (हालको सल्यान जिल्लाको एक गाउँ) भन्ने ठाउँका प्रख्यात राजाले आफ्ना वरिपरिका राजाहरूलाई जिती फौजी जवानलाई 'रोलकाल' मा जम्मा गराएको बेला मगर जातिमा सबैभन्दा पहिला राज्य गर्ने बाँइजा भन्ने ठाउँका प्रख्यात राजा घारे जैमातले 'रोलकाल' भताभुङ्ग पारी कोटमौला र बाँइजा दुवै ठाउँलाई मिलाएर नयाँ राज्य बनाएकाले सो राज्यको नाम रोल्पा राखे ।^१ तर यस किंबदन्तीअनुसार बाईसे-चौबीसे राज्यकालमा रोल्पा भनेर चिनिने यो जिल्ला रोल्पामै पर्ने स्थान विशेष 'रोल्पाथुम' का नामबाट 'रोल्पा' बनेको हो भन्ने भनाइ रहेको छ । यो 'रोल्पाथुम' भन्ने ठाउँ हाल सल्यान जिल्लामा पर्दछ ।^२

२.२ ऐतिहासिक परिचय

नेपालको एकीकरणपछि रहेका बाइस खुवा र कालाशेष तथा सल्यान अन्तर्गत रहेका दार्माकोट र रोल्पा समेत चार थुमलाई समेटी वि.सं. २०१८ सालदेखि बेग्लै जिल्लाका रूपमा रोल्पा जिल्लाको गठन भएको हो ।^३ यस जिल्लाको पनि आफ्नो छुट्टै ऐतिहासिक परिचय छ । रोल्पा जिल्लाको ऐतिहासिक सन्दर्भ केलाउँदा विक्रमको पन्ध्रौं शताब्दीतिर पुग्नपर्ने देखिन्छ । पश्चिम नेपालमा बाईसे-चौबीसे राज्यहरूको अभ्युदयताका

^१ मेचीदेखि महाकालीसम्म भाग ४ (काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, २०३१) पृ. ९८ ।

^२ रोल्पा जिल्लाको वस्तुगत विवरण (रोल्पा जिल्ला विकास समिति, कार्यालय, २०६१), पृ. २१ ।

^३ केशव सुवेदी, "पृष्ठभूमि र परम्परा", मध्यपश्चिमका कविता, राप्ती कविता, (काठमाडौं : मध्यपश्चिम अञ्चल, साहित्य परिषद, २०५३) पृ. १५२ ।

प्रशस्त स-साना राज्यहरू खडा भएका थिए । त्यसबेला एक कोटका एक शासक हुन्थे । यस प्रकार स्थानीय प्रत्येक समूहका आ-आफ्नो पछि ती कोटनायकहरूलाई कब्जा गर्दै बाईसे र चौबिसे राज्यहरूमा खडा भए ।^४ ती बाईसी राज्यहरूमध्ये हालको रोल्पा जिल्लामा परेका कालागाउँ, गजुलकोट, दार्माकोट, खुङ्ग्रीकोट र रोल्पा पनि बेग्लै राज्य थिए । ती राज्यहरूको क्षेत्र सानो भएको कारणले गर्दा यहाँका राज्यहरूले अन्य राज्यहरूको जस्तो प्रख्यात पाएनन् । गजुलकोटमा काठमा कुदिएको १७०३ को अभिलेख पाइएबाट त्यहाँ त्यसबेला राजदरबार रहेको प्रमाणित हुन्छ ।^५ गजुलकोटमा ईट र भिङ्गट्टीले बनेको भव्य दरबार थियो, तर गजुलकोट एउटा बेग्लै राज्य भएता पनि त्यहाँ सुरुदेखि नै राज्यहरू बसेको भने पाइँदैन । यस क्षेत्रमा प्रचलित जनश्रुतिअनुसार जाजरकोटका राजा जक्ति सिंहका एक भाइ छोरा तथा सिंह गजुलकोटका राजा थिए । उनले भुरे राजा डारे जैतामकी छोरी तुम्मावती मैयासँग विवाह गर्दा ती भुरे राजाले आफ्नी छोरीलाई दाइजोका रूपमा धवाङ, जेलवाङ, फगाम, मिभिङ, लिवाङ, रेउघा, कोटगाउँ, जङ्कोट, होमा, धाङ्सी, थवाङ, ढाङ्दुङ, खुमेल र त्यसबेला प्युठान राज्य अर्न्तगतको खुङ्ग्री राज्य उपहार दिएका थिए ।^६ तथा सेनका छ पुस्तापछिका धैर्यपाल गजुलमै राजा भइ कर्णपाल खुङ्ग्रीकोटका राजा भए ।^७ राज्यरजौटा उन्मुलनपश्चात् ति राजाले भत्ता पाउदै आएका थिए । अन्तिम राजा भने फत्ते प्रचण्डबहादुर सिंह हुन् र उनको मृत्यु २०४९ सालमा भयो । खुङ्ग्रीकोट र गजुलकोटमा अहिलेसम्म पनि नेपाल सरकारले सरकारले दशैँ खर्च पठाइदिने गरेको छ भन्ने भनाइ पाइन्छ ।

गोरखाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले सुरु गरेको नेपालको एकीकरण अभियान रणबहादुर शाहका शासनकालमा राजमाता राजेन्द्रलक्ष्मी र राजकुमार बहादुर शाहको नायबीकालमा अरू विस्तारित हुँदै गए । नायब बहादुर शाहले पश्चिमका राज्यहरूमाथि विजय प्राप्त गर्न पाल्पाका राजा महादत्त सेनको सहायता लिएका थिए । यसै क्रममा हालको रोल्पाअर्न्तगत रहेका राज्यहरूमा पनि विजय प्राप्त गरेका थिए ।^८ यसरी एकीकृत

^४ मेचीदेखि महाकाली सम्म भाग ४, पूर्ववत्, पृ. १०४ ।

^५ रोल्पाबिम्ब (काठमाडौँ : रोल्पा विकास समाज, २०५७), पृ. ५३ ।

^६ मेचीदेखि महाकालीसम्म भाग ४, पूर्ववत् पृ. ६ ।

^७ रोल्पा जिल्लाको वस्तुगत विवरण, पूर्ववत्, पृ ७ ।

^८ ऐजन्त, पृ. १०५ ।

नेपालमा गाभिन पुगेको यस क्षेत्रलाई एकैचोटी २०१८ सालमा नेपाललाई चौध अञ्चल र पचहत्तर जिल्लामा विभाजन गर्दा अहिलेको रोल्पा जिल्लाको प्रशासकीय क्षेत्र निर्धारण हुन पुगेको देखिन्छ।^९

२.३ भौगोलिक-प्राकृतिक स्वरूप

हाम्रो देश नेपाललाई प्रशासनिक सुविधाका लागि पाँच विकासक्षेत्र, चौध अञ्चल र पचहत्तर जिल्लामा विभाजन गरिएको छ। नेपालका पाँच विकासक्षेत्रहरूमध्ये मध्यपश्चिमाञ्चल विकासक्षेत्रमा पर्ने राप्ती अञ्चलका पाँच जिल्लाहरूमध्येको एउटा जिल्ला रोल्पा हो। दाढे लेक, घमिरे लेक, जलजला धुरी, चैते धुरी, राङ्सी लेक, लाहा लेक, गेलुङ धुरी, थामको लेक, जडकोट, सनाही पोले लेक, जधाक लेक आदि लेकैलेक, अगला डाँडा र पर्वतका शृङ्खलाहरूबाट बनेको यस जिल्लाको भू-भागलाई यहाँ बग्ने भेरी नदी, शारदा नदी, तथा माडी र लुङ्ग्रीजस्ता नदी र खोलाहरूले बीच-बीचबाट चिरेका छन्। नेपाल अधिराज्यको मध्यपहाडी क्षेत्रमा पर्ने रोल्पा जिल्लाको भू-धरातल समुद्र सतहबाट ७०१ मिटर देखि ३,६३९ मिटरसम्मको उच्चाइमा अवस्थित छ।^{१०} यस जिल्लाको कुल क्षेत्रफल १ लाख ८९ हजार ३ सय ८५ हेक्टर छ।^{११}

नेपालको मानचित्रमा हेर्दा सुन्तला आकारको देखिने रोल्पा जिल्ला २८°८ उत्तरदेखि २८°३८ उत्तरी अक्षांश र ८२°१० पूर्वदेखि ८३° ९ पूर्वी देशान्तरभित्र अवस्थित छ।^{१२} यस जिल्लाको पूर्वमा बाग्लुङ र प्युठान पश्चिममा सल्यान, उत्तरमा रुकुम र दक्षिणमा दाङ जिल्ला पर्दछन्।^{१३} पूर्वमा पातलकोटीको लेक, दक्षिणमा छाप खोला र माडी खोला दक्षिणपश्चिममा सल्यान जथाकको लेक र उत्तरपूर्वमा बाग्लुङ जिल्लाको मलकोटको लेकले रोल्पा जिल्लाको सिमानालाई छुट्याएको छ।

राप्ती अञ्चलको सबभन्दा ठूलो जिल्ला रोल्पालाई प्रशासनिक एवम् राजनैतिक प्रयोजनका लागि ५१ वटा गाउँ विकास समिति, ११ स्थानीय इलाका र २ निर्वाचन

^९ रोल्पा जिल्लाको वस्तुगत विवरण, पूर्ववत्, पृ. १।

^{१०} ऐजन, पृ. २।

^{११} ऐजन।

^{१२} ऐजन।

^{१३} ऐजन।

क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ, जसमध्ये क्षेत्र नं. १ मा ५ इलाका २५ गाउँ विकास समिति र क्षेत्र नं. २ मा ६ इलाका, २६ गाउँ विकास समिति पर्दछन् । राष्ट्रिय जनगणना २०५८ को प्रारम्भिक प्रतिवेदनाअनुसार रोल्पा जिल्लाको कूल जनसङ्ख्या २,१०,००४ छ र त्यसमध्ये महिला १०८४१२ र पुरुष १०१५९२ रहेका छन् ।^{१४} यस जिल्लाको वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर १.५६ प्रतिशत रहेको छ ।^{१५}

भू-बनावटको आधारमा रोल्पा जिल्लालाई लेकाली भाग, पहाडी भाग र बेसी तथा टारहरू गरी तीन मुख्य प्राकृतिक स्वरूपमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।^{१६} लेकाली भागअर्न्तगत पर्ने रोल्पा जिल्लाको सबैभन्दा अग्लो धुरी स्याउलावाडको उचाई समुद्रको सतहबाट करिब ३,६३९ मिटर छ ।^{१७} यस भागमा पर्ने दाढे गौडा, गुलुङ धुरी, जलजला धुरी, जथाक लेकजस्ता लेकहरूमा हिउँदको महिनामा हिउँ पर्ने भएकोले निकै जाडो हुन्छ । यसका उच्च भागहरू कोणधारी रुखहरूले ढाकिएका छन् भने तल्लो भेगका पाखाहरूमा अधिकांश गाउँवस्तीहरू छन् । जिल्लाका धेरै जसो पाखोबाली लाग्ने जग्गाहरू पनि यसै क्षेत्रमा पर्दछन् । उच्च भागमा धूपीसल्ला, लालीगुराँस आदि वनस्पति पाइन्छन् । यसै गरी जिल्लाको पश्चिमोत्तर सिमानाको रूपमा रहेको भेरी नदी तथा जिल्लाभित्रै बग्ने माडी र लुङ्ग्री नदी तथा अन्य सहायक खोलाहरूले बेसी र टारहरू बनाएका छन् । वरपरका लेक तथा डाँडाहरूबाट उत्पन्न भएका खोलानालहरूले बगाएर ल्याएको मलिलो माटोले बनेको यो प्रदेश उब्जाउको दृष्टिबाट निकै उर्वरशील छ । अर्ध उष्ण हावापानी पाइने यस प्रदेशमा साल, आपँ, खयर, चिउरी तथा चिलाउने आदि वृक्ष वनस्पतिहरू प्रचूर मात्रामा पाइन्छ ।

रोल्पा जिल्ला भएर बग्ने नदीनालाहरूमध्ये माडी र लुङ्ग्री नदी मुख्य हुन । माडी नदी रोल्पा जिल्लाको करिबकरिब बीच भागबाट जडकोट, कोटगाउँ, लिवाङ, करेटी, जेदवाङ, घोडागाउँ हुँदै बगेको छ र यो नदी खुङ्ग्रीको चतुर्भुज दोभानमा लुङ्ग्री नदीसँग मिसिन्छ । यसको पौराणिक नाम चित्रावती नदी हो । यसका सहायक नदीहरूमा गाड

^{१४} ऐजन, पृ. ८ ।

^{१५} मेचीदेखि महाकालीसम्म, भाग ४, पूर्ववत्, पृ. ९७ ।

^{१६} ऐजन ।

^{१७} रोल्पा जिल्लाको वस्तुगत विवरण, पूर्ववत्, पृ. २ ।

खोला, च्यूरागाडा खोला, धाडसी खोला र सिवाड खोला हुन् । माडी नदीका वरपर बस्ने मानिसहरूलाई माडीखोले भनिन्छ । लुङ्ग्री नदी रोल्पा जिल्लाको पूर्वतर्फ जैमाकसला, हार्जन, गुम्चाल, बडाचौर, मिभिड हुदै बगेर चर्तुभुज दोभानमा आई माडी नदीसँग मिसिन्छ । यसको पौराणिक नाम चित्रावति नदी हो । यसका साहायक नदीहरू गाडखोला, च्यूरागाड खोला, धाडसी खोला र सिवाड खोला हुन । माडी नदीका वरपर बस्ने मानिसहरूलाई माडीखोले भन्दछन् । लुङ्ग्री नदी रोल्पा जिल्लाको पूर्वतर्फ जैमाकसला, हार्जन, गुम्चाल, बडाचौर, मिभिड हुदै बगेर चर्तुभुज दोभानमा आई माडीनदी सँग मिसिन्छ । यसको पौराणिक नाम सुवर्णवती नदी हो । यसका सहायक नदीहरू उवाखोला, गजुल खोला, गामखोला, बोज्याड खोला, फगाम खोला, जुतुड खोला आदि हुन् । माडी र लुङ्ग्री नदी मिसिने ठाउँलाई चर्तुभुज दोभान भन्दछन् । दुई नदी माडी र लुङ्ग्री मिलेपछि पनि माडी नदीका नामले चिनिने यो नदीमा प्युठान जिल्लाको ऐरावती नदी मिलेपछि राप्ती नदी बन्दछ । चर्तुभुज दोभानमा माघेसङ्क्रान्तिका दिनमा स्नान गरी पूजाआजा गर्नका लागि श्रद्धालु भक्तजनहरूको ठूलो भीड लाग्ने गर्दछ । यस ठाउँमा मरेका मानिसहरू जलाउने वा गाडने प्रचलन पनि छ । जिल्लाका अन्य ससाना खोलानाला नदीहरू कोल्पु खोला, वाफु खोला, गोठीखोला हुङ्ग्री, चुनवाड, केवरी, अरड, बगाले राइवाड, परेमा, फाल्जा आदि हुन् ।

रोल्पा जिल्लाको स्यूरीमा रहेको सुनसहरी यहाँको अत्यन्तै प्रसिद्ध भरना हो । सुनसहरीबाट बगेको खोला लुङ्ग्री नदीमा मिसिन्छ । लुङ्ग्री नदीमा सुनसहरीबाट बगेको खोला मिसिने भएकोले नै यस नदीको पौराणिक नाम सुवर्णवती नदी रहन गएको हो । सुनछहरी भरनाका मूलमा सुनको खानी छ भन्ने भनाइ छ । त्यसैले लुङ्ग्री नदीको छेउमा बस्ने मानिसहरूले फुर्सदको समयमा त्यहाँको बालुवा चालेर सुन निकाल्ने काम गर्दै आएका छन् बालुमा सुन चाल्दा १ तोलासम्मको सुनको ढिक्का फेला परेको कुरा यहाँका मानिसहरूको मुखबाट सुन्न पाइन्छ । अहिले यसरी सुन चाल्ने काम अति कम भएको छ ।

सुनछहरी बाहेक यहाँका अन्य सानातिना भरनाहरूमा धागे छहरा, लहरी छहरा आदि पर्दछन् । यहाँको हावापानी समशीतोष्ण प्रकृतिको छ । उत्तरी लेकाली भागमा

हिउँदको समयमा निकै जाडो हुन्छ र गर्मीको समयमा खोलानाला र नदीहरूले बनाएका टार र उपत्यकाहरूमा निकै गर्मी हुन्छ । सामान्यतः यस जिल्लाको तापक्रम अधिकतम ३१.२ डिग्री सेल्सियम र न्युनतम ३.६ डिग्री सेल्सियम रहेको पाइन्छ भने वर्षा अधिकतम ४४१ मी.मी. र न्युनतम १.४ मी.मी. रहेको पाइन्छ ।^{१८}

रोल्पा जिल्लाको कुल भू-भागको दुई तिहाई भन्दा बढी क्षेत्र विभिन्न प्रकारका वन जङ्गलले ढाकेको पाइन्छ । यहाँ पाइने विभिन्न किसिमका वन्यजन्तुहरूमा विशेष गरी भालु, चितुवा, कस्तुरी, मृग, खरायो, बनेल, घोरल, बानर, ब्वाँसो, ढेडुवा, मलसाप्रो, प्याउरो, गोही प्रमुख हुन भने पंक्षीहरूमा डाँफे, मुनाल, मयूर, सुगा, कोइली, ढुकुर, कालीज, तित्रा, च्याखुरा कौवा, गिद्ध आदि हुन । रोल्पामा घरपालुवा जनावरहरू पनि प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन् । ती हुन गाई, भैसी, घोडा, बाखा, सुगुर आदि प्रमुख मानिन्छन् भने हाँस, कुखुरा, परेवाहरू पनि पालिन्छ । यहाँका पर्यटकीय स्थलहरूमा जलजला हिमाल(बराह क्षेत्र) सुनसहरी, जेदवाङ देउराली र सुकीदह हुन् । यस जिल्लामा फलाम खानी, तामा खानी, सुन खानी, कोइला खानी, चुन खानी, सिसा खानी र स्लेट खानी जस्ता खनिज पदार्थका स्रोतहरू छन् भनिन्छ । तर भौगोलिक विकटता र प्रचार-प्रसारको कमीले गर्दा यी पर्यटकीय स्थलहरू र खानी ओभेलमा परेका छन् ।

२.४ सामाजिक तथा साँस्कृतिक अवस्था

विभिन्न जात-जाति र धार्मिक सम्प्रदायहरूको संयोगबाट कुनै पनि समाजको निर्माण भएको हुन्छ । यिनै जात-जाति आदिका परम्परागत संस्कार, धर्मकर्म, रहनसहन, सामाजिक प्रचलन आदिबाट सामाजिक जनजीवनको निर्माण भएको हुन्छ भने यसबाट सामाजिक-साँस्कृतिक परिचय पनि पाउन सकिन्छ । यहाँ मगर, क्षेत्री, कामी, दमाई, सन्यासी, ब्राह्मण र ठकुरी हुन भने अन्य अल्पसंख्यक जातिहरू जिल्लाको विभिन्न भागमा छरिएर बसेका छन् । जिल्लाको उत्तरी भेगतिर बढी मात्रामा मगर जातिको बसोबास रहेको पाइन्छ भने दक्षिणी भेगतिर ब्राह्मण, क्षेत्री, ठकुरी, कामी, दमाई वादी र केही मात्रामा मगरहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ ।

^{१८} मेचीदेखि महाकालीसम्म भाग ४, पूर्ववत्, पृ १०७ ।

यस जिल्लामा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिका मानिसहरू विभिन्न धर्म मान्ने गर्दछन् । धार्मिक दृष्टिले हिन्दू, बौद्ध, ईस्लाम, किराँत, जैन, क्रिश्चियन धर्म मान्ने मानिसहरू बसोबास गर्दछन् । ती मध्ये सबभन्दा बढी हिन्दुहरू रहेको पाइन्छ । यिनीहरूको सबभन्दा ठूला चाडहरू दशैं र तिहार हुन भने माघेसङ्क्रान्ति, कृष्णाष्टमी, जनैपूर्णिमा र चैत्रष्टमीजस्ता चाड पनि मनाउने गर्दछन् । ब्राह्मण र क्षेत्री जातिका ठूला चाड दशैं र तिहार हुन भने मगर जातिको ठूलो प्रमुख चाड माघे-सङ्क्रान्ति हो ।

रोल्पा जिल्लामा मातृभाषाको रूपमा सबैभन्दा बढी नेपाली बोल्नेहरू छन् भने त्यसपछि मगर जातिका मानिसहरूले बोल्ने खाम भाषा रहेको छ । मातृभाषाका रूपमा साङ्केतिक नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने संख्या ४३ रहेको अनुमानित गरिन्छ । यसरी यी बाहेक यस जिल्लामा उपर्युक्त मातृभाषा भएका जातिहरूको बसोबास हरेको छ । यिनीहरूले आ-आफ्ना मातृभाषा बोले तापनि यस जिल्लामा बस्ने सबै जातिको साझा सर्म्पकको भाषा नेपाली नै हो । सबै जातिको पोशाक प्रायः मिल्दोजुल्दो हुन्छ । खासगरी मगर, क्षेत्री जातिहरूका महिलाहरूमा गुनियो, चोलो, छड्के, गादो, मजेत्रो र पटुका लगाउने चलन छ भने बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी महिलाहरूले साडी, चोलो, बलाउज लगाउने गर्दछन् । पुरुषहरू खादी, भोटो, गादो, लगौटी, जाङ्गे, कमिज, सुरुवाल, कोट, टोपी र जुत्ता लगाउने गर्दछन् तर आजभोलिका यूवाहरूले भने आधुनिक फेसनतिर उन्मुख भएको पाइन्छ । यहाँका महिलाहरूले नाकम लाहुरे फुली, माछीकाँडे मुन्त्री, बुलाकी कानमा ढुङ्ग्री, माडबारी, चेप्टा बाली, भुम्का र शिरमा शिरफूल लगाउने गर्दछन् । निधारमा रातो टीका र गलामा कम्पनी सिक्काको माला, तिलहरी, मङ्गलसूत्र, मुगा, नौगेडी आदि लगाउने गरेको देखिन्छ ।

नेपाल एक हिन्दू अधिराज्य भएकाले यहाँका मानिसहरू धर्मप्रति आस्था र विश्वास राख्दछन् । मन्दिरै मन्दिरको देश भनेर चिनिने नेपालमा परापूर्वकालदेखि नै हिन्दूहरूले ब्रह्मा, महेश्वर आदि देवताहरूलाई आफ्ना आराध्यदेवका रूपमा स्वीकारेका छन् । विभिन्न हिन्दु देवदेवीहरूको मूर्ति स्थापना गरी तिनलाई पुज्ने परम्परा यहाँ विद्यमान छ । यहाँका मानिसहरू मठमन्दिरमा गएर देवीदेवताको पूजाआजा गर्दछन् । स्वर्गद्वारी महाप्रभुले दैनिकरूपमा स्नान गर्ने ठाउँका रूपमा प्रसिद्ध माडी (चित्रावती) र

लुङ्ग्री (सुवर्णवती) नदीको सङ्गमस्थल चतुर्भुज दोभान रोल्पाका पवित्र तीर्थस्थलहरू मध्ये एक हो । यहाँ माघेसङ्क्रान्ति, वसन्तपञ्चमी तथा श्रीस्वस्थानी परमेश्वरको शुभारम्भमा र स्याङ्गेका अवसरमा रोल्पा र प्युठान जिल्लाका साथै जिल्लाबाहिरका श्रद्धालु भक्तजनहरू आई स्नान गरी पुण्य कमाउने गर्दछन् । वसन्तपञ्चमी र माघेसङ्क्रान्तिका दिनमा दोभानमाथिको समथर भू-भागमा मेला लाग्ने गर्दछ । मेलामा धार्मिक कार्यका साथ-साथै नाचगान एवम् कहिलेकाही लडाइभगडा पनि हुने गर्दछ । माडी र लुङ्ग्रीको दोभानमा पौराणिक कालमा ऋषिमुनिहरूले तपोभूमि बनाएका थिए भन्ने जनश्रुति पाइन्छ । रोल्पा जिल्लामा अवस्थित मठमन्दिरहरूमा खुङ्ग्रीको शिवपाञ्चायन मन्दिर निकै प्रसिद्ध मन्दिर हो । यहाँ शिवरात्रीका अवसरमा ठूलो मेला लाग्दछ । त्यसैगरी लिवाङको शिवमन्दिर, जुगाँरको शिवमन्दिर, जिनावाङको शिवगुफा, गुम्वालको शिवमन्दिर, जिनावाङ स्याउलीबजारको शिवमन्दिर जस्ता मन्दिरमा शिवरात्रिका दिन भव्यरूपमा पूजाआजा गरिन्छ । जलजलाको बराहक्षेत्र या थवाङको बज्यू र बराह या मगर जातिका कुलदेवता भएकाले वर्षको दुईपटक जेठपूर्णिमा र साउनको जनैपूर्णिमामा यहाँ तीन दिनसम्म ठूलो मेला लाग्दछ ।^{१९} उक्त मेलामा छिमेकी जिल्लाका मानिसहरू पनि पूजाआजा गर्न आउछन् । बराह देवताको पूजामा हजारौं साडा, बोकाहरूको बलि दिइन्छ । ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वरका तीन कुण्ड र कैलेबराह, बज्यूस्थान एवं मालुङ बज्यूको देवस्थल भएको जलजला धुरीले रोल्पा जिल्लाको सौन्दर्य बढाउनमा ठूलो भूमिका खेलेको छ ।^{२०}

२.५ आर्थिक अवस्था

रोल्पा जिल्लाको आर्थिक अवस्था त्यति सफल छैन । अधिराज्यका अन्य जिल्लाहरू जस्तै रोल्पा जिल्ला पनि कृषिमा नै निर्भर रहेको छ । प्रायः ग्रामीण परिवेशयुक्त रोल्पा जिल्लामा दस वर्षीय जनयुद्धको कारणले पिछ्छडियता पनि पछेल्नो चरण २०६२-२०६३ पछि केही नगन्य रूपमा सहरीकरणको हावा लाग्न थालेको छ । जिल्लामा कूल भु-भागको ३६६९५ हेक्टर कृषियोग्य जमिन छ भने त्यस मध्ये ३०४३

^{१९} रोल्पा जिल्लाको वस्तुगत विवरण, पूर्ववत्, पृ. ११ ।

^{२०} मोहनलाल भारतीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार ।

हेक्टर जमिनमा सिचाइ सुविधा उपलब्ध छ । यहाँ सिञ्चित एवम् असिञ्चित गरी २९००० हेक्टर जमिनमा खेती गरिएको छ ।^{२१} पानीको मुहान नहुनु यातायातको सुविधा नहुनु पनि रोल्पा जिल्लाको आर्थिक विकासका चुनौतीहरूका पक्ष हुन । यस जिल्लामा ठेटुवाभाङ्गो उद्योग, काष्ठ तथा फर्निचर उद्योग, पाउरोटी उद्योग, पानीमिल, निर्माण सेवालगायत ३५० जति उद्योग दर्ता भएतापनि उन्नत उद्योग कलकारखानाहरूको स्थापन हुन सकेको छैन ।

रोल्पा उच्च पहाडी भू-भागमा बस्नेहरूले शिलाजित, खोटो, दालचिनी, टिम्बुर, चिराइतो, तारेभुल, घोरनासि गोडा, पाचँऔले आदि जडिबुटीहरू संकलन गरेर तिनलाई स्थानीय बजार तथा छिमेकी जिल्ला दाङ, प्युठानमा बेचविखन गरेर आयआर्जन गर्दछन् । कुखुरापालन, बाख्रापालन, सुगुरपालन आदिबाट पनि आयआर्जन गर्दछन् । त्यस्तै गाईभैसीको दूध, दही, घिउ, च्युरिको घिउ एवम् मौरीपालन, फलफूल खेती तरकारी खेती आदि पनि रोल्पालीहरूका आयआर्जनका स्रोतका रूपमा रहेको देखिन्छ । यसै गरी स्थानीय स्रोतबाट राडीपाखी, कम्मल, ठेटुवा, भाङ्गो, नाडलो, मान्द्रो, टोकरी र डोका वस्तुहरू उत्पादन गरी स्थानीय बजार तथा जिल्लाबाहिर घोराही, प्युठान, बुटवल र नेपालगञ्ज जस्ता बजारमा निर्यात गरेर पनि केही आयआर्जन गरेको देखिन्छ । रोल्पा जिल्लामा व्यापार गर्ने प्रमुख बजारहरू लिवाङ, सुलिचौर, माडीचौर, घर्तीगाउँ, जिनावाङ र जुगाँर आदि हुन ।

२.६ शैक्षिक अवस्था

नेपाल अधिराज्यका अन्य पहाडी जिल्ला जस्तै रोल्पा जिल्लामा पनि चन्द्रशमशेरका शासनका अन्त्यतिर दुईवटा संस्कृत पाठशाला खोलिएका थिए । यो रोल्पाको शैक्षिक जागरणका लागि पहिलो पाइलो थियो । ती दुई पाठशाला सिर्प र खुङ्ग्रीमा अवस्थित थिए । रोल्पा जिल्लाको सिर्पमा आधार पाठशाला र वर्तमान रोल्पा जिल्लाको खुङ्ग्रीमा श्री त्रिपुरेश्वरी आधार संस्कृत पाठशाला राणाकालमा स्थापना भएका पहिलो पाठशाला हुन । २० यसपछि २००८ सालमा ओविराम सुवेदीका अध्यक्षतामा र खडानन्द शर्मा सुवेदीका सक्रियतामा गजुलकोटमा श्री जनउद्धार पाटेश्वरी प्राइमरी स्कूल

^{२१} रोल्पा जिल्ला लिवाङ गा.वि.स. निवासी, रमेश सुवेदीबाट प्राप्त जानकारी अनुसार ।

स्थापना भयो । २१ यो जनस्तरबाट स्थापन भएको पहिलो विद्यालय हो । यसको एक दसक पछि २०२३ सालमा रोल्पा जिल्लाको सदरमुकाम लिवाङमा बालकल्याण व्यावसायिक माध्यमिक विद्यालय को स्थापना भयो । केही समयसम्म शिक्षाको चहलपहल सदरमुकाम लिवाङमा मात्र सीमित भएता पनि क्रमस विकास हुदै गयो । २००७ सालपछि कतिपय रोल्पाली युवाहरू भारतको बनारसमा गएर पनि शिक्षाआर्जन गर्न थालेको पनि देखिन्छ । बालकल्याण मा.वि पछि रोल्पामा क्रशः श्री जनज्योति मा.वि. गजुल, श्री बलभद्र मा.वि घोडागाउँ, श्री महेन्द्र मा.वि. जुँगार, श्री वीरेन्द्र मा.वि. नाउँली जिनावाङ, श्री जनसेवा मा.वि. राङ्सी, श्री अरनिको मा.वि. नुवागाउँ, श्री बराहक्षेत्र मा.वि. बडाचौर र हाल प्रस्तावित स्कूलहरू पनि प्रसस्त मात्रामा खुलेको पाइन्छ । हाल सम्मा रोल्पा जिल्लामा सरकारी र गैरसरकारी विद्यालयहरूको सङ्ख्या करिब आठसय पुगको अनुमान गरिन्छ । जस मध्ये प्रा.वि. २७८, नि.मा.वि. ८६, मा.वि. ४२ र उ.मा.वि.हरू १० सञ्चालन भइसकेका छन् ।^{२२}

२.७ लोकसाहित्यको अवस्था

मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको राप्ती अञ्चलमा पर्ने रोल्पा जिल्ला लोकसाहित्यका दृष्टिले सम्पन्न देखिए तापनि सञ्चारको रूपमा देखा पर्न सकिरहेका छैनन् । यहाँको लोकजीवनमा प्रचलित संस्कृति र सामाजिक रहनसहन, विभिन्न संस्कार र चाडपर्वहरू तथा मानवीय सख, दुःख र हाँसो आँसु एवम् हर्ष र पीडाका अनुभूतिहरूले भावुक बनाउदा मानिसहरूले आफ्ना अर्न्तमनका अभिव्यक्तिहरूलाई व्यक्त गरेर मन बहलाउने काम गर्दछन् । बालबालीका, युवायुवती, र बुढाबुढीहरूसमेत समयसमयमा लोकगीत, लोकगाथा, लोककथा, लोकनाटक, उखानटुक्का र गाउँखाने कथा भनेर मनोरञ्जन गर्दै सामाजिक कुरीति र विसङ्गतिप्रति व्यङ्ग्य प्रहार गर्न सफल भएको देखिन्छ । रोल्पा जिल्लाका लोकसाहित्यमा त्यहाँको जन जीवनलाई आत्मसात गरिएको छ । लोकसाहित्यले त्यहाँको दुःख, सुःख, हर्ष, विस्मात, व्यथा, चिन्तन र चेतनलाई अभिव्यक्त गरिएको छ । चेतनाको अभाव पछ्यौटेपन र भौगोलिक विकटतामा अल्झिएको त्यहाँको जनजीवनको कारुणिक कहानी लोकसाहित्यका माध्यमबाट व्यक्त भएको छ ।

^{२२} जिल्ला शिक्षा कार्यालय रोल्पा, २०६८ को प्रतिवेदन अनुसार ।

यस जिल्लाका अधिकांश मानिसहरू काम र मामको खोजीमा गरिबी र बेरोजगारीले सीमा नाघेपछि बाध्यतावश विदेशका विभिन्न ठाउँमा कामको खोजीमा जान बाध्य भएका छन् । त्यसैले यहाँको जनजीवनमा भइरहेको थिचोमिचो , शोषण तथा दुःख र पीडाका मार्मिक कहानी लोकसाहित्यमा पाइन्छन् । जातीय भेदभाव र साहु-महार्जनको ऋण र त्यसको चर्को ब्याजले गर्दा घरखेत गुमाई विदेशी पोल्टामा पुग्दछन् जसले गर्दा सिपाही, पाले, मजदुर र पिउन आदिका रूपमा आफ्नो ज्यानलाई अर्पण गर्न विवश देखिन्छन् । यिनका मार्मिक कहानीहरू लोकसाहित्यका विभिन्न विधामा व्यक्त भएका छन् ।

२.७.१ लोकगीत

लोकसाहित्यका विभिन्न विधाका रूपमा रहेका विधा-उपविधाहरूमध्येको एक प्रमुख अङ्गका रूपमा लोकगीत रहेको छ । रोल्पा जिल्लामा गाइने लोकगीतहरूले जिल्लाको परिचय दिइरहेका छन् । यी लोकगीतहरू कतिपय अभिधात्मक अर्थमै सीमित छन् भने कतिपय लाक्षणिक र व्यङ्ग्यात्मक अर्थ बोक्न पनि सफल छन् । यहाँ प्रचलित नेपाली लोकगीतका उदाहरणलाई निम्नलिखित अनुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ -^{२३}

केटा: साहिलीजी रानी वनको वरपर कसले काटयो खर मालै

कहाँ हो नानी तिम्रो घर के हो जात थर मालै

केटी: साहिलीजी माडी खोला बाढी आयो डुबायो बगर मालै

रोल्पा जिल्ला घर मेरो जात पुनमगर मालै.....।

२.७.२ लोकगाथा

लोकगाथा परम्परादेखि लोकले गाउँदै आएको श्रुतिपरम्परामा बाँचेको कथात्मकता समेत विद्यमान रहेको र लोककण्ठमा अवस्थित काव्य हो र यो सम्पूर्ण समाजको सम्पत्ति पनि हो । ऐतिहासिक र सास्कृतिक अवस्था सामाजिक जीवनको आर्थिक एवं धार्मिक स्थिति आदिका समग्र चित्रणका रूपमा लोकगाथाको विशेष महत्व छ । लोकगाथा विशेष प्रकारका भए पनि रोल्पा जिल्लामा दशैँमा मालसिरी गाथा, तीजमा संगिनी गाथा,

^{२३} रोल्पा जिल्ला जिनावाङ गा.वि.स. ७, निवासी छपिलाल डाँगीवाट लिएको अन्तर्वाता ।

तिहारमा मारुनी गाथा, धामीभाँक्री बस्दाखेरी तान्त्रिक गाथा गाउने चलन छ । उदाहरणको लागि रोल्पा जिल्लामा प्रचलित कृष्णभजन गाथा को एक नमुना यस प्रकार छ -

यिनी बालाकृष्ण अनऔधी बोल्छन्
नौनीको रोटी हाल्देऊ न खान्छु मैले भन्छन् ।

२.७.३ लोककथा

रोल्पा जिल्लाको अधिकांश क्षेत्रमा शिक्षित भन्दा अशिक्षित जनता बढी मात्रामा देखिन्छन् । उनीहरू आफ्नो आय-आर्जनका लागि दिनभर ज्याला मजदुरी वा अन्य काम गरेर जीवनयापन गर्न बाध्य हुन्छन् । दिनभरि मान्छेहरू आ-आफ्ना काममा व्यस्त रहने हुनाले रातिको समयमा थकाई मेटाउनका लागि फुर्सदको समयमा बच्चादेखि लिएर वृद्धासम्मका मान्छेहरूले कथा भनेर आनन्द लिने गर्दछन् । ती कथाहरूमा मनोरञ्जनका साथ-साथै नीतिशिक्षा र धर्मकर्म पाइन्छ, भने अर्कातर्फ भूतप्रेत, धामीभाँक्री, दैत्यदानव, कृषि, पशुपक्षी, राजकुमार र राजकुमारी परी, सुनकेसरा रानी, बाघभालु, टुहुराटुहुरी, लोभी र कञ्जुस टुनामुना आदिसँग सम्बन्धित चमत्कारपूर्ण कुराहरू पाइन्छन् । यी लोककथाहरूमा सामाजिक भेदभाव धनी र गरीबको असमानता आर्थिक विषमता, शिक्षाको अभाव, राजनैतिक अवस्था आदि विषय पाइन्छ । कतिपय विषयहरूमा ठगी र घुर्त्याइका कुराहरू पनि व्यक्त भएका हुन्छन् । यसरी लोककथामा लोकजीवन र सामाजिक अवस्थाको प्रतिबिम्ब पाइन्छ । यहाँ प्रचलित लोककथाहरू मध्ये पाट्या अल्लीको कथा, चड्खे स्याल र सिंहको कथा, अबोला मैयाको कथा आदि हुन । यहाँ यस्ता अनेकौँ लोककथाहरू पाइन्छन् ।

२.७.४ लोकनाटक

गीत, सङ्गीत र नृत्य तीन तत्त्व समाविष्ट भएको लोकसाहित्यको एउटा विधालाई लोकनाटक भनिन्छ । रोल्पा जिल्लामा लोकनाटकको परम्परा पनि कायम रहेको छ । यहाँ प्रचलित लोकनाटकहरूमा गाउँले जीवनशैलीको भेषभूषा हुन्छ र पात्रहरू सरल सरस र स्वभाविक किसिमका हुन्छन् । रोल्पा जिल्लामा खेलिने लोकनाटकहरूमा

धामीनाच, घाटु, सोरठी, मारुनी, बालुन, मालसिरी, भैलो र लाखेनाच आदि पर्दछन् । यहाँका मगर संस्कृतिमा जोरास्याई र डाम्फ्यास्याई नाटक प्रचलित छन् । डाम्फ्यास्याई नाटकमा हिमालको डाँफे चरीको नाम सुनेर तराईको मजुर चरा प्रेम गर्न हिमालमा पुग्छ । सिस्ने हिमालदेखि तराईको फाँट करिवन, सेमल्यानी, कैलास, देउखुरी बाँके, बर्दिया, कैलालीबीचको बाटो कालालेक(रोल्पा), रुकुम, जाजरकोटको बाटो हुँदै मजुरले डाँफेलाई हिमालबाट तराईतिर लाग्ने गर्दछ । माइतीमा खाएको कोदो-फापरको सम्भना आएपछि चुरे पहाडको आडमा आएपछि कुटुनबुढा र कुटुनीबूढीका बारीमा कोदोको भुप्पा खान जादा डाँफे उनीहरूले थापेको पासोमा परेर मर्दछे र मजुर विलौना गर्न थाल्दछ । आफ्नो लामो यात्रामा प्वाखहरू खसी मुडुलै बनेको मजुरलाई ८० ओटा मजुर साथीहरूले एकएकओटा प्वाँखहरू गासिदिदै आफ्नो समूहमा मिसाउछन् । वियोगान्त नाटक डाम्फ्यास्याई लोकनाटकमा गाइने मगर खाम भाषाको गीतको एउटा नमुना यसप्रकार छ ।^{२४}

म दे स ला मोञ्जर बाजा तापदा हिउचली !!
मोञ्जर तापदा हिउचली !!
डाम्फ्या बाल वयन ठेस्नु ता प दा हिउचली !!
नेपाली भाषामा प्रस्तुत गीतको अर्थ यस्तो हुन्छ -
मधेसको मजुर चरा पुग्यो हिमाल
डाँफे चराको नाम सुनी पुग्यो हिमाल

रोल्पा जिल्लामा प्रदर्शित हुने लोकनाटकको मुख्य उद्देश्य जनसमुदायलाई मनोरञ्जन प्रदान गरी आनन्दित तुल्याउनु रहेको छ ।

२.७.५ गाउँखाने कथा

गाउँखाने कथा मनोरञ्जनात्मक तथा बौद्धिक कुशलतामा सल्वलाएको लोकजीवनको सांस्कृतिक प्रतिबिम्ब हो । रोल्पा जिल्लामा अन्य जिल्ला भन्दा गाउँखाने कथा भन्ने सुन्ने र सुनाउने गरिन्छ । फुर्सदको समयमा मनोरञ्जन प्रदान गर्ने, बुद्धि तिखार्ने र

^{२४} मेमा स्जा, 'डाम्फ्या स्याई रे' कोञ्जा - सारुम, २०५७, पृ. २६ ।

बसिवियाँलो गर्ने सामग्रीका रूपमा गाउँखाने कथा प्रचलित छन् । जीवनका अनुभूतिलाई अभिव्यक्त गर्ने र खेल्ने आदि क्रियाकलापसँग यहाँका गाउँखाने कथाहरू सम्बन्धित छन् । सामाजिक, सास्कृतिक र आर्थिक स्थितिको ऐना यसमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यसरी लोकजीवनको सपना र विपनाको सानो प्रतीकात्मक अभिव्यक्ति यिनीहरूले दिन्छन् । जस्तै :

- क) सुरिलो रुखका घुरिला पात आए जन्ती खातैखात के हो ? केरा
 ख) भित्र सुन बाहिर चाँदी के हो ? अण्डा
 ग) आकाशकी रानी पाताल भरिनु, सूर्यलाई देख्दा थपक्कै बसिनु, के हो ? शीत

२.७.६ उखान- टुक्का

अनुभवको सार दिनु र उक्ति वैचित्र्यको प्रस्तुति प्रदान गर्नु उखान-टुक्काको विशेषता हो । रोल्पा जिल्लाको लोकजीवनमा जिब्राका टुप्पामा भुन्डिएका उखानले समाजको फोटो दुरुस्त पारेर खिचेको पाइन्छ । जस्तै: जिउँदाको जन्ती मर्दाको मलामी ।

यसरी उखानले लोकजीवन र लोकसंस्कृतिलाई छर्लङ्ग पारिदिन्छ । यसले सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक, शैक्षिक र ऐतिहासिक आदि कुराहरू प्रवेश गराई सरस, सरल, सहज अनि सजीव र सङ्क्षिप्त ढङ्गबाट यहाँको जनजीवनलाई ठोस उपलब्धि दिएको पाइन्छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित केही उखानहरूलाई निम्नलिखित रूपमा उदाहरण स्वरूप प्रस्तुत गरिन्छ ।

- क) आमाभन्दा छोरी जान्ने पाक्या भातमा पानी हाल्ने ।
 ख) आफ्नो जस्तो अर्को हुन्न, खास्टो जस्तो बर्को हुन्न ।
 ग) अरूलाई अरूको रन्को, घरज्वाइँलाई खानाको रन्को । ।

२.८ निष्कर्ष

रोल्पा जिल्ला प्राकृतिक सौन्दर्यताको एक मुहान हो । यस जिल्लामा बसोवास गर्ने अधिकांश मानिसहरू कृषि पेसामा संलग्न छन् र त्यसपछि व्यापार, शिक्षा, विदेश र नगन्य रूपमा उद्योगधन्दामा लागेर आफ्नो जीवन निर्वाह गरिरहेका छन् । रोल्पा

जिल्लामा विभिन्न जात-जातिहरूको बसोबास भइरहेको पाइन्छ । तिनीहरूले न्यूनाधिक मात्रामा एक-अर्काको भाषा एवम् संस्कृति र जीवनपद्धतिलाई प्रभावित पारिरहेका हुन्छन् । लोकसाहित्यका क्षेत्रमा रत्यौली, तीजगीत, धार्मिकगीत, भयाउरे, दोहरी, भैलो-देउसी आदि गीतहरू सबै जातिका साभा सम्पत्ति बन्न पुगेका छन् ।

यसरी रोल्पा जिल्लाको ऐतिहासिक, भौगोलिक, सास्कृतिक सेरोफेरोमा नेपाली लोकसाहित्यका विधाहरूले आफ्नै विशेषताका साथ हुर्कने अवसर पाउदै आएका छन् । यहाँको ऐतिहासिक गरिमालाई आज पनि रोल्पा जिल्लाका नेपाली लोकगीतहरूले झल्काइरहेका छन् । यहाँका पशुपंक्षी, जडीबुटी, पहाड-प्रर्वत, नदीनाला, भरना, कन्दरा, पहरा, गाउँ र बेसीहरू रोल्पाका नेपाली लोकसाहित्यका विषयवस्तु बन्न पुगेका छन् । यी सम्पूर्ण कुराहरूलाई समेटेका लोकसाहित्यका विधाहरू यहाँका भीर, पाखा, पखेरा, कन्दरा र पहाडका खोचहरूमा बाह्रैमास गुन्जिरहन्छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

लोककथाको सैद्धान्तिक परिचय

३.१ लोकसाहित्यको परिचय

मानव सभ्यताको इतिहासमा अभिव्यक्तिको प्रथम सोपानका क्रममा जन्मेको जेठो साहित्य नै लोकसाहित्य हो । लोकसाहित्यको परिचय दिनुभन्दा पहिले यहाँ लोक र साहित्य शब्दको छुट्टाछुट्टै चर्चा गर्नु आवश्यक ठानिन्छ । “लोक शब्द संस्कृत भाषाबाट अन्य भाषामा व्यवहृत भएको शब्द हो ।” संस्कृतमा ‘लोक’ दर्शने’ एउटा धातु छ, त्यस धातुमा ‘धञ्’ प्रत्यय लागेर प्राणी, संसार आदि अर्थ व्यक्त गर्दछ । त्यस्तै साहित्य शब्दको प्रचलित व्युत्पत्ति जन हितका लागि, जनकल्याणको भावनाले अभिप्रेरित साहित्य भन्ने बुझिन्छ । यसर्थ लोकसाहित्यको एकमुष्ट अर्थ भनेको लोक कल्याणको भावनाले अभिप्रेरित साहित्य भन्ने बुझिन्छ ।

अंग्रेजी भाषाका (Flok literature) शब्द नेपाली भाषाको लोकसाहित्य शब्दको सामानार्थी शब्दका रूपमा प्रयोग भएको छ । Flok को अर्थ ‘लोक’ भन्ने हुन्छ भने Literature को अर्थ साहित्य हो । लोकसाहित्यको प्रचलन खोज्दै जाँदा ऋग्वेदसम्म पुग्न सकिन्छ । ऋग्वेदको पुरुष सूक्तमा जीव तथा स्थानको लागि लोक शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यस्तै गरी लोकसाहित्यलाई विभिन्न नामले पुकारिने गरेको पाइन्छ । जस्तै: अशिष्ट साहित्य, जनसाहित्य, ग्रामसाहित्य आदि । लोकसाहित्य सहरी क्षेत्रमा भन्दा बढी ग्रामीण क्षेत्रमा प्रयोग र प्रचलनमा आएको कारणले यी नामले चिनिनु स्वभाविकै हो । लोकसाहित्य लिखित साहित्यमा आउनु भन्दा धेरै अगाडिदेखि नै लोकसाहित्यका पारखिरूले आफ्ना हृदयमा गाँसिसकेका थिए । यसरी मौखिक रूपमा वर्षौवर्षदेखि एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै आएको लोकसाहित्यको भण्डार पनि व्यापक रहेको छ ।

लोक साहित्य परापूर्व कालदेखि नै मौखिक रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण हुँदै आएको लोकजीवनको एउटा प्रमुख आस्था र विश्वास भत्किएको हुन्छ ।

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले लोकसाहित्यलाई यसरी चिनाएका छन् - “लोकले सजिलै बुझ्न र अनुभव गर्न सक्ने भाषा र भावनामा निर्मित मानव मुटुको स्पन्दनबाट निस्केको मीठो आकर्षकमय मौखिक साहित्य नै लोक कथा हो” ।^{२५}

३.२ लोकसाहित्यको एक विधाका रूपमा लोककथा

लोकसाहित्यको एक महत्वपूर्ण विधाका रूपमा लोककथा हरेको छ । विश्वका जुनसुकै मुलुकमा लिखित साहित्यको पृष्ठभूमिका रूपमा वा लिखित साहित्य प्रारम्भ हुनुभन्दा अघि लोकसाहित्यको विकास भएको पाइन्छ । लिखित साहित्यको पृष्ठभूमि र आधारभूमिका रूपमा रहेको लोकसाहित्यलाई जतिसुकै सभ्य र विकसित मुलुक भए तापनि पन्छ्याउन मिल्दैन । मानव सभ्यताको इतिहासमा अभिव्यक्तिको पहिलो आधारका रूपमा लोकसाहित्य रहेको छ । आदित्य अपठित मानव मनको सहज स्वाभाविक र अकृत्रिम साहित्य लोकसाहित्य हो ।

साहित्य दुई प्रकारको हुन्छ, लोकसाहित्य र लिखित साहित्य । लिखित साहित्यको विकास हुनुपूर्व नै लोकसाहित्यको विकास भएको हो । लोकसाहित्य लोकजीवनमा स्वतः अभिव्यक्त हुने जनसमुदायको उन्मुक्त अभिव्यक्तिमा आधारित साहित्य हो । यसमा मानव जीवनका वा लोकमानसका सुख-दुःख, आँसु-हाँसो, हर्ष-विस्मात्, उल्लास-उमङ्ग, पीडा-क्रन्दन आदिलाई श्रुतिमोहक ढङ्गबाट मिश्रीत भएको लोकको भावनामा फुटेको र लोकमै मौलाएको अभिव्यक्ति प्रकट भएको हुन्छ । यसमा लोकमानसका समस्त क्रिया प्रतिक्रिया गुञ्जन्छन् । लोकको आत्मजीवन बोल्छ । युगौंदेखि चल्दै र विस्तारित हुदै आएको लोकसाहित्यमा आफ्नो देश आफ्नो राष्ट्रियता प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ ।^{२६}

प्राचीन समयदेखि अहिलेसम्मका द्वन्द्व-प्रतिद्वन्द्व, सङ्घर्ष, मिलन तथा घात प्रतिघातलाई लोकसाहित्यले आफूमा अटाएको हुन्छ । यसमा विभिन्न शासन व्यवस्था, समाज-व्यवस्था आदिका छापहरू रहेका हुन्छन् ।^{२७}

^{२५} धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, पूर्ववर्त, पृ. ३१८ ।

^{२६} कृष्णप्रसाद पराजुली, नेपाली लोकगीतको आलोक (काठमाडौं : वीणा प्रकाशन प्रा.लि., २०५७), पृ. २९-३० ।

^{२७} जीवेन्द्र देव गिरी, लोकसाहित्यको अवलोकन (काठमाडौं : एकता प्रकाशन, २०५७), पृ. ३१ ।

लोकभावनाका प्राचीन उन्मेषलाई वा श्रुतिपरम्परामा सुरक्षित गर्ने कार्य बौद्धिक ऋषिमुनिहरूले गरेका हुन् । मानवजातिको उपलब्ध सभ्यतामा सबभन्दा प्राचीन साहित्य तिनै मन्त्रद्रष्टा ऋषिमुनिहरूद्वारा रचित सङ्ग्रहका रूपमा रहेको ऋग्वेद हो । ऋग्वेदको काव्यमूल्यलाई लोकसाहित्यकै उपजका रूपमा गणना गरिन्छ ।^{२५}

यस प्रकार लोकसाहित्य लोकजीवनको सहज तथा सरल अभिव्यक्ति हो । यसमा पनि शब्द प्रयोगमा आलङ्कारिक अभिव्यक्ति पाइन्छ । तापनि यो कृत्रिम र दुरूह हुदैन । तसर्थ लोकसाहित्य भित्रबाटै स्वभाविक रूपमा व्यक्त भएका भावनाको अभिव्यक्ति हो । लोकमा प्रचलित लोकसाहित्यअर्न्तगत लोकगीत, लोककथा, लोकगाथा, लोकनाटक, उखानटुक्का, गाउँखाने कथा र लोककविता पर्दछन् ।

३.३ लोककथाको स्वरूप

लोककथा लोकसाहित्यको एक सर्वप्रचलित र लोकप्रिय विधा हो । यसलाई कथा, दन्त्यकथा वा लोककथा गरी विभिन्न नामहरू दिएको पाइन्छ । लोककथाहरू लिखित रूपमा नभएर मौखिक रूपमा एक पुस्ताबाट अर्को पुस्तामा हस्तान्तरित भएका हुन्छन्। जसमा भन्ने र सुन्ने दुई पक्ष अनिवार्य हुनुपर्छ । लोककथा मानव सभ्यताको सुरूदेखि नै भनिदै आएको पाइन्छ । यसले मनोरञ्जन प्रदान गर्नका साथै शिक्षा पनि दिने भएकाले यसलाई वर्तमानमा पनि एउटा महत्वपूर्ण विधाका रूपमा लिइन्छ । लोककथा मौखिक परम्परामा पुस्ता-पुस्तामा सदैँ जाने विधा भएकाले यसमा एकबाट अर्को, अर्कोबाट अर्को हुदैँ जाँदा कथालाई रोचक पार्न कथामा थपघट समेत गरिएको हुन्छ । यो बुढापाकाहरूले आफ्ना सन्तानहरूलाई मनोरञ्जन र शिक्षा दिने उद्देश्यले फुर्सदको समयमा सुन्ने र सुनाउने चलन छ । लोककथा भन्नको लागि स्रोताको आवश्यकता पर्दछ । यो एकलै गुनगुनाएर मनोरञ्जन लिन सकिने विधा होइन । लोकमा प्रचलित हुने भएकोले लोकको निमित्त लोकले सुन्ने सुनाउने गदैँ आएको विधा लोककथा हो । यसमा पात्रहरू मानवीय मानवेत्तर र अति मानवीय हुन्छन् । यस्ता कथाहरूमा चलाखी, बहादुरी, पशुपंक्षी बीचको कुराकानीले कथालाई रोचक बनाउँछ । लोककथा 'एकादेशमा' बाट सुरू भएर 'सुन्नेलाई सुनको माला' मा गएर टुङ्गिन्छ । यसको भाषा सरल, सहज र सुबोध हुन्छ । यसमा

^{२५} ठाकुरप्रसाद पराजुली, नेपाली साहित्यको परिक्रमा, दो.सं. (ललितपुर, साझा प्रकाशन, २०५६), पृ. ६९ ।

लोकको रहनसहन, धर्मसंस्कृति, समाज आदिको भलक पाइन्छ । लोककथा लोकको सम्पत्ति हो । यसले नैतिक उपदेश दिन्छ, मानिसलाई हँसाउँछ र कसैको दुःखको कथा व्यक्त गर्नुभन्दा पनि मानिसलाई दुःखले भावविह्वल समेत बनाउँछ । यसरी मौखिक रूपमा एक पिढीबाट अर्को पिढीमा हस्तान्तरित हुँदै आएको लोककथा हाल आएर लिखित रूपमा सङ्कलन गर्न थालिएको छ ।

३.४ लोककथाको परिभाषा

लोककथाको परिभाषा स्वदेशी तथा विदेशी अनेक विद्वान्हरूले दिएका छन् । ती मध्ये केही विद्वान्हरूका परिभाषालाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ :-

मार्टिन ग्रे का भनाइ अनुसार -“मौखिक रूपमा सम्प्रेषित बेनामे रचनाकारको संक्षिप्त र सारगर्भित कथालाई लोककथा भनिन्छ ।”^{२९}

सत्येन्द्र का भनाइ अनुसार - “लोककथाले लोकमानसको मूल भावनाका रूपलाई स्थूल प्रतीकले अभिव्यक्त गर्दछ ।”^{३०}

तुलसी दिवस का भनाइ अनुसार- “लोककथामा मानवको अतीत मात्र होइन वर्तमान पनि प्रतिध्वनित हुने गर्दछ ।”^{३१}

धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी का अनुसार - “लोककथाको मतलब हो, आफ्नो वर्णनात्मक भनाइद्वारा लोकलाई मजा दिने चाखिलो वर्णनात्मक विषयवस्तुद्वारा सुनिएको घतिलो रचना ।”^{३२}

मोतीलाल पराजुली का अनुसार -“ मानव मनका सुख-दुःखका कल्पना र अवलोकनका रूखा सुखा घटनाहरूका प्राचीन कथात्मक अवशेषहरू जो मनोरञ्जनपूर्ण कलात्मक भाषामा प्रयोग हुँदै आएका छन् , तिनलाई लोककथा भनिन्छ ।”^{३३}

^{२९} मार्टिन ग्रे, मोहनराज शर्मा र खकेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, लोकवार्ता विज्ञान, पृ. ३७२ ।

^{३०} सत्येन्द्र, लोकसाहित्य विज्ञान, (आगरा शिवलाल अग्रवाल कम्पनी, १९७१) ।

^{३१} तुलसी दिवस, नेपाली लोककथा (काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०३२), पृ. ७ ।

^{३२} धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना (काठमाडौं : पा.वि.के., त्रि.वि., २०४२), पृ. ३१८ ।

^{३३} मोतीलाल पराजुली, नेपाली लोकगाथा, (पोखरा श्रीमती तारादेवी पराजुली, २०४९) पृ १२ ।

कृष्णप्रसाद पराजुली का अनुसार - “परापूर्वकालदेखि मौखिक रूपमा गाउँ-बस्तीमा भन्दै ओउने गरिएको मनोरञ्जन तथा शिक्षाप्रधान कथाकुथुङ्गीको बटुलो नै लोककथा हो।”^{३४}

शम्भुप्रसाद कोइराला का भनाइ अनुसार - “वर्णनात्मक कथनद्वारा लोकलाई मनोरञ्जन प्रदान गर्ने लोकसाहित्यका एक उच्च विधाका रूपमा लोककथा देखिन्छ।”^{३५}

चूडामणि बन्धु का अनुसार - “लोकजीवनमा मौखिक परम्परामा हस्तान्तरित हुँदै आएका कथाहरू नै लोककथा हुन।”^{३६}

नेपाली बृहत् शब्दकोश का अनुसार - “परम्परादेखि लोकजीवनमा मौखिक रूपले चलिआएका कथालाई लोककथा वा दन्त्यकथा भनिन्छ।”^{३७}

इन्साइक्लोपिडिया ब्रिटानिका का अनुसार- “लोककथा एउटा गद्य विधा हो जो परम्परादेखि मौखिक रूपमा हस्तान्तरित हुँदै जान्छ। लोककथामा पुराकथाका तत्वहरू रहन्छन्। प्रायः गरेर यसमा साँस्कृतिक, धार्मिक अर्थ नरहन पनि सक्छ तर धेरै अध्येताहरू पुराकथा र लोककथामा निश्चित विभाजन रेखा देखिदैनन्। कथाका मूल अभिप्राय र कथानकीय ढाँचा देखा पर्दछन्। लोककथाले पुस्ता- पुस्तामा यात्रा गर्दै लिखित साहित्यका रूपमा बाहिर आउन थालेको छ।”^{३८}

यसरी विभिन्न विद्वान तथा शब्दकोशहरूमा लोककथालाई आ-आफ्ना तरिकाले चिनाएको पाइन्छ। यी परिभाषाको निचोडको रूपमा लोककथासँग सम्बन्धीत परिभाषा यसरी चिनाउन सकिन्छ।

^{३४} कृष्णप्रसाद पराजुली, पूर्ववर्त पृ. ४५।

^{३५} शम्भुप्रसाद कोइराला, लोकसाहित्य सिद्धान्त र विश्लेषण, दो.सं., (विराटनगर : धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०५६), पृ. ११८।

^{३६} चूडामणि बन्धु, नेपाली लोकसाहित्य (काठमाडौं : एकता बुक्स, २०५८), पृ. २८४।

^{३७} वासुदेव त्रिपाठी र अन्य (सम्पा.) नेपाली बृहत् शब्दकोश, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०६०), पृ. ११२८।

^{३८} इन्साइक्लोपिडिया किटासिका, भाग चार

“परम्परादेखि लोकसमुदायले सामूहिक सत्यका रूपमा स्वीकार गर्दै आएका, काल्पनिक कथावस्तु भएका, मनोरञ्जनपूर्ण, शिक्षाप्रद, गद्यमूलक, कलात्मक, मौखिक लोकाख्यानलाई लोककथा भनिन्छ ।”

३.५ लोककथाका विशेषताहरू

लोककथा नेपाली जनजीवनमा निकै प्रिय बन्दै आएको लोकसाहित्यको एउटा विधा हो । यो शिक्षित, अशिक्षित, बुढाबूढीदेखि केटाकेटीसम्म सबैले उत्तिकै रुचाएर सुन्ने सुनाउने गर्दै आएको लोक मनोरञ्जनको साधन हो । मौखिक परम्परामा चल्दै आएको यस विधाको आफ्नो छुट्टै पहिचान छ । मुख्य रूपमा मनोरञ्जन प्रदान गर्ने लोककथाका आफ्नै विशेषताहरू छन् । ती विशेषतालाई यहाँ सङ्क्षिप्त रूपमा तल चर्चा गरिन्छ ।

३.५.१ मनोरञ्जनात्मकता

लोककथाको प्रमुख उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो । लोकका कथाहरूद्वारा लोकलाई मनोरञ्जन दिइन्छ भने श्रोताहरू आफ्नो थकाई विर्सेर त्यतैपट्टि आकर्षित हुन्छन् । लोककथामा श्रोतालाई मनोरञ्जन दिन पशुपात्रहरूलाई मानवीय भाषामा बोलाइएको हुन्छ । पदार्थ पात्रहरूले सक्रिय रूपमा भूमिका निवार्ह गरेका हुन्छन् । यो देखेर मानिसहरू मनोरञ्जन लिन्छन् ।

३.५.२ उपदेशात्मकता

लोककथाको उद्देश्य बौद्धिक एवम् नैतिक किसिमका उपदेश र सन्देश दिनु हो । प्राचीन समयमा शिक्षाको अभाव थियो जसले गर्दा अनुभवले खारिएका बुढापाकाहरूले आफ्ना छोराछोरीहरूलाई वीरपुरुष, पशुपक्षी आदिका कथा सुनाएर उपदेश दिने गर्दथे र अहिले पनि यस्ता कथाहरू ग्रामीण समुदायमा भन्ने गरिन्छ ।

३.५.३ कल्पनाको प्रबलता

लोककथामा यथार्थभन्दा कल्पनाको प्रबलता बढी हुन्छ । लोककथामा काल्पनिक संसारका कुराहरू घटनाका रूपमा प्रस्तुत भएका हुन्छन् । सामान्यतः जुनसुकै

लोककथामा कल्पनाको प्रचुरता पाइए पनि अलौकिक, अद्भूत, रहस्य, रोमाञ्च भएका कथामा भनै बढी काल्पनिकता हुन्छ । देवीदेवता, राक्षस, भूतप्रेत, पिसाच, परी, अप्सरा, वीरता, साहस, जादु, टुनामुना सम्बन्धी कल्पनाको अत्यधिक प्रयोग पाइन्छ ।

३.५.४ रचनाकार अज्ञात हुनु

लोककथा मौखिक परम्परामा सुन्ने सुनाउने गर्दै आएको विधा हो । एक पुस्तादेखि अर्को पुस्तामा सदैँ जाने हुनाले कथाहरूमा थपघट पनि हुने गर्दछ । त्यसैले यसरी हस्तान्तरित हुँदै जाँदा यसको मूल रूप देशकाल र परिस्थिति अनुरूप परिवर्तन हुँदै जान्छ र यसमा रचनाकारको संलग्नता हराउँछ । आदिम मान्छेले आफूमाथि घटेका विशेष घटनाहरू भन्ने र सुन्ने परम्पराको थालनी भएदेखि नै लोककथाको जन्म भएको हो । त्यसैले लोककथामा रचनाकार अज्ञात हुन्छ ।

३.५.५ ऐतिहासिकता

नेपाली लोककथाहरूले नेपालको इतिहासदेखि लिएर विभिन्न घटना र वीरपुरुषको विषयलाई पनि अंगिकार गरेका हुन्छन् । ऐतिहासिक स्थल, मठमन्दिर, देवीदेवताको उत्पत्ति एवम् विकासको इतिहासलाई पनि लोककथाले समेटेको हुन्छ । त्यसैले ऐतिहासिकता लोककथाको एउटा विशेषता हो ।

३.५.६ भाग्यवादी प्रवृत्ति

नेपाली समाज अन्धविश्वासमा विश्वास राख्ने र भाग्यलाई सर्वोपरि ठान्ने गर्दछ । कर्मलाई भन्दा भाग्यलाई विश्वास गर्ने हुनाले सबै कामहरूको सफलता र असफलता भाग्यमा निर्भर भएको ठान्दछन् । संस्कृतमा एउटा भनाई छ- “भाग्यं फलति सर्वत्र न च पौरुषम्” यसरी नेपाली समाजले ईश्वरलाई सृष्टिकर्ता र संहारकर्ताको रूपमा लिँदै सम्पूर्ण कार्यको सफलता र असफलता ईश्वरको श्रेय ठान्दछन् । यिनै कुराहरूलाई बोकेर नेपाली लोककथा सिर्जना भएका हुनाले भाग्यवादी प्रवृत्ति लोककथाको अर्को प्रवृत्ति हो ।

३.५.७ धार्मिक विश्वास

लोककथा सामाजिक परम्परामा मौखिक रूपमा सुन्ने सुनाउने गरिन्छ । नेपाली समाज धार्मिक कुरामाथि विश्वास गरी त्यसैका आधारमा लोककथा भनिएको पाइन्छ । यस्ता कथामा पूजाआजा गर्ने मन्दिर जाने आदि कुराहरू आएका हुन्छन् । राम्रो काम गर्नेलाई बरदान दिने र नराम्रो काम गर्नेलाई सजाय पनि दिएको कुराहरू पनि उल्लेख भएका हुन्छन् । त्यसैले धार्मिक प्रवृत्ति पनि लोककथाको एउटा विशेषता हो ।

३.५.८ अतिशयोक्तिमूलकता तथा परिवर्तनशीलता

लोककथा एउटाले जे भन्यो अर्काले त्यही भन्नुपर्छ भन्ने हुदैन र ठाउँअनुसार र व्यक्तिअनुसार एउटै कुरालाई पनि श्रोतालाई बढी मनोरञ्जन दिनका लागि आफुले सुनेका कथामा बढाइचढाइ गरी अतिरञ्जित तरिकाले पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । यसरी लोककथा सधैं एउटा नभएर परिवर्तन हुदै जाने हुनाले अतिशयोक्तिमूलकता तथा परिवर्तनशीलता लोककथाको विशेषता हो ।

३.५.९ सरल र सहजता

लोककथा ग्रामीण जीवनका अपठित, अज्ञान, सिधासाधा मानिसहरूको मौखिक परम्पराबाट हुर्केको विधा हो । त्यसैले लोककथाको भाषा सुवोध्य हुन्छ । लोकको सम्पत्ति भएकोले यो सरल, सहज, र सम्प्रेषणीय हुनु यसको विशेषता हो ।

यी विभिन्न विशेषता बोकेर लोककथाले आफ्नो यात्रा गरिहरेको छ । लोकको ढुकढुकीको रूपमा रहेको लोककथा लोकको सम्पत्ति हो ।

३.६ लोककथाका तत्त्वहरू

लोककथा लोकमानसको भावात्मक अभिव्यक्ति हो । लोककथा फुर्सदको समयमा मनोरञ्जन दिने तथा शिक्षा दिने उद्देश्यले सुन्ने सुनाउने गरिन्छ । यसरी मनोरञ्जन र शिक्षा दिने कारकका रूपमा लोककथाभिन्न विभिन्न तत्त्वहरू रहेका छन् । ती तत्त्वहरूलाई सङ्क्षिप्त रूपमा चर्चा गरिन्छ -:

१. कथानक
२. पात्र
३. परिवेश
४. भाषाशैली
५. उद्देश्य

३.६.१ कथानक

कथानक लोककथाको अनिवार्य तत्त्व हो । कथानकको उचित व्यवस्थापनले नै कथानकलाई रोचक, उत्सुक र शृङ्खलित बनाउने गर्दछ । कथामा भएका र आएका घटनाहरूलाई विन्यास वा व्यवस्थापन गर्ने कार्य नै कथानक हो । लोककथामा सम्भव असम्भव जे पनि विषयवस्तुको प्रयोग लोककथामा हुन्छ, जसले विश्वब्रम्हाण्डमा भएका र ठानेका कुनै पनि कल्पित सन्दर्भलाई विषयवस्तु बनाएर त्यसै विषयका प्रस्तुतिको क्रममा अनेक पात्र र परिवेश झल्किएको हुन्छ । लोककथामा कथानकलाई आदि, मध्य र अन्त्यको शृङ्खला मिलाएर प्रस्तुत् गरिन्छ ।

अधिकांश कथानक शाखाप्रशाखा नभएका सरल कथानक हुन्छन् भने केही कथानक शाखाप्रशाखा भएका शृङ्खलित कथानक पनि हुन्छन् । यसरी कथानकको अन्तमा मिलन र विछोड आदिमा टुङ्गिएको पाइन्छ । मूलतः लोककथाको कथानक छोटो छरितो प्रभावकारी हुनका साथै रोचक र मार्मिक पनि हुन्छ ।

३.६.२ पात्र

लोककथाको कथानकलाई अगाडि बढाउन पात्रको आवश्यकता पर्दछ । लोककथामा कथानक घर हो भने पात्र त्यहाँ बस्ने परिवार हुन् । लोककथा कल्पनाप्रधान मौखिक विधा भएका हुनाले यसमा प्रयुक्त पात्रहरू जीवनको यथार्थ धरातलबाट टिपिएका नभएर काल्पनिक संसारबाट टिपिएका हुन्छन् । यस्ता पात्रहरू मानवीय, मानवेत्तर र पदार्थ हुन्छन् । मानव पात्रका रूपमा राजा, रानी, राजकुमार, राजकुमारी, टुहुरा, गरिब, बोक्सी आदि पात्रहरू हुन्छन् । मानवेत्तरमा गाई, भैसी, बाघ, स्याल, बाखा, कुकुर, भँगेरो, राक्षस, भूतप्रेत आदि पात्रहरू पर्दछन् भने ढुङ्गा, माटो, दाउरा आदिजस्ता पात्रहरू पदार्थ

पात्रको रूपमा रहन्छन् । यी क्रियाकलापहरूबाट मानिसहरू लड्न पर्दछन् । यसरी पात्र लोककथाका लागि अपरिहार्य तत्त्व मानिन्छ ।

३.६.३ परिवेश

परिवेश लोककथाको अर्को महत्वपूर्ण तत्त्व हो । लोककथामा ग्रामीण दरवारिया एवम् आञ्चलिक परिवेशको वर्णन गरिएको हुन्छ । लौकिक र अलौकिक परिवेशमा लोककथा रचिएको हुन्छ । लौकिक परिवेश अन्तर्गत पृथ्वी धरातलमा देखिने वस्तुहरू गर्न सकिने कार्यहरू पर्दछन् भने अलौकिक परिवेश अन्तर्गत पृथ्वी भन्दा बाहिरका लोकहरू जस्तै: स्वर्ग, नरक, परलोक, अप्सरालोक आदि र असंभाव्य कार्यव्यापारको चित्रण भएका कार्यहरू पर्दछन् । परिवेशले गर्दा कथावस्तु र पात्र अयथार्थ भए पनि यथार्थ जस्तै हो भन्ने भान श्रोतालाई पर्दछ, जसले गर्दा श्रोताहरूले चासो लिएर सुन्ने गर्दछन् ।

कथानक र पात्रका तुलनामा परिवेशलाई बढी महत्व दिएर सिर्जिएका लोककथाहरू शिल्पको दृष्टिले परिवेशप्रधान हुन्छ । लोककथाको दृष्टिले परिवेश सामान्य र विशिष्ट गरी दुई भागमा बाँडिएको छ । जस्मा गाउँघर, खेत, बारी, आगँन, सहर, वनजङ्गल आदि सामान्य कथास्थल हुन भने काठमाण्डौ, अयोध्या, रानी पोखरी आदि विशिष्ट स्थान हुन । यसरी परिवेशले लोककथालाई विश्वसनीय तुल्याउदछ ।

३.६.४ भाषाशैली

कथाप्रस्तुत गर्ने ढङ्गलाई शैली भनिन्छ । लोककथामा विषयवस्तु भन्ने व्यक्ति अनुसार शैली फरक-फरक हुन पुगे पनि लोककथा मुख्यतः वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिन्छ, तापनि अन्तर्गर्भित शैली र क्रमसम्बद्धनात्मक शैलीको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । रोमाञ्चकता सबै लोककथामा पाइने साझा शैली हो । लोककथाको मूल कथामा अन्य साना उपकथाहरू आएका हुन्छन् भने त्यसलाई अन्तःगर्भित शैली भनिन्छ । एउटै कुरा बारम्बार दोहरिएर आएमा क्रमसम्बद्धनात्मक शैली हुन्छ । लोककथा प्रायः गरेर ग्रामीण समाजका अपठित मानिसहरूले सुन्ने सुनाउने हुनाले यसको भाषा सरल, सहज र सम्प्रेष्य हुन्छ, जसले गर्दा सर्व साधारण मानिसले पनि लोककथा सजिलै बुझ्छन् र मनोरञ्जन लिन्छन् । लोककथाको भाषामा दुरुहता हुँदैन । सजिलै बुझ्न सकिन्छ ।

वाक्यहरू छोटोछोटा, अजटिल, र अनलङ्कृत हुन्छन् । गद्य भाषाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । समय र स्थानका भेदले पनि लोककथाको भाषा परिवर्तन भएको हुन्छ ।

३.६.५ उद्देश्य

उद्देश्य लोककथाको अर्को महत्वपूर्ण तत्त्व हो । नेपाली समाजमा लोककथाले लामो समयदेखि जरा गाड्दै आउनु र सधैं सबैलाई उत्तिकै प्यारो लाग्नुको मूल कारण यसबाट प्राप्त हुने मनोरञ्जन नै हो । लोककथाहरू विशेषगरी मनोरञ्जन लिनका लागि सुन्ने सुनाउने गरिन्छ । यसका अतिरिक्त यसको उद्देश्य नैतिक उपदेश सांस्कृतिक ज्ञान, धार्मिक ज्ञानजस्ता कुराहरू प्रदान गर्नु पनि हो ।

लोककथालाई सार्थक तुल्याउने अनिवार्य तत्त्वका रूपमा उद्देश्यलाई लिइन्छ । यसको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नुका साथै नीति शिक्षा प्रदान गर्नु हो ।

यिनै विभिन्न तत्त्वहरूको संयोजनद्वारा लोककथा सुगठित, क्रमबद्ध र पूर्ण बन्दछ ।

३.७ लोककथाको वर्गीकरण

लोककथाको सङ्कलन तथा अध्ययन परम्परा प्राचीनकालदेखि नै हुँदै आएको पाइए तापनि लोककथाको वर्गीकरण गर्ने कार्य भने धेरै पछाडि मात्र थालनी भएको हो । लोककथाको विषय क्षेत्र ज्यादै व्यापक हुनाले लोककथा यति नै वर्ग वा प्रकारका हुन्छन् भनेर किटान गर्न नसकने स्थिति छ, तर पनि विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्ना तरिकाले लोककथाको वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । संस्कृत साहित्यका आचार्यहरूले कथालाई विषयवस्तुका आधारमा कथा र आख्यायिका गरी दुई भागमा विभाजन गरेर काल्पनिक कथानक भएको कथा र सत्य घटनामा आधारित ऐतिहासिक विषयवस्तु भएकालाई आख्यायिका भनेर विभाजन गरेको पाइन्छ ।

कृष्णदेव उपाध्यायले लोककथालाई ६ भागमा विभाजन गरेका छन् ।^{३९}

१. उपदेश कथा
२. व्रतकथा
३. प्रेमकथा

^{३९} कृष्णदेव उपाध्याय, लोकसाहित्यको भूमिका, साहित्य भवन प्रा.लि. इलाहाबाद १९९५, पृ. १३१ ।

४. मनोरञ्जन कथा ५. सामाजिक कथा ६. पौराणिक कथा

देशको परम्परा रीतिरिवाज, चालचलन, रहनसहन, धर्म तथा मान्यताको विभेदको कारणले नेपाली लोककथाको केही छुट्टै आफ्नै प्रकारको बुनोट देखिन्छ । नेपाली लोककथाको वर्गीकरण गर्दा त्याहाँको सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा अन्य विविध कुराहरूलाई ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । मूलतः लोकजीवनको सामाजिक र सांस्कृतिक पृष्ठभूमिलाई बिसर्नु हुँदैन । यस पृष्ठभूमिमा नेपाली लोककथालाई तुलसी दिवसले दस भागमा विभाजन गरेका छन् ।^{४०}

१. सांस्कृतिक ऐतिहासिक लोककथाहरू
२. अर्ती-उपदेशका लोककथाहरू
३. पशुपंक्षीका कथाहरू
४. दैवी लोककथाहरू
५. मानवका विशेष स्वभाव र प्रकृतिका लोककथाहरू
६. फलफूलका कथाहरू
७. अतिमानवीय रूपका लोककथाहरू
८. धार्मिक लोककथाहरू
९. साहस तथा बहादुरीका लोककथाहरू
१०. विविध लोककथाहरू

अर्का लोकसाहित्यका अध्येता धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीले लोककथालाई पाँच भागमा विभाजन गरेका छन् ।^{४१}

१. धार्मिक तथा सांस्कृतिक-ऐतिहासिक लोककथा
२. मानवी तथा अमानवी लोककथा
३. पशुपंक्षीको लोककथा
४. दैवी लोककथा
५. विविध लोककथा

^{४०} तुलसी दिवस, पूर्ववत्, पृ. ३८ ।

^{४१} धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदी, पूर्ववत्, पृ. ३४६ ।

त्यसैगरी लोकसाहित्यका अध्येता मोतीलाल पराजुलीले लोककथालाई चार भागमा वर्गीकरण गरेका छन्।^{४२}

१. पौराणिक लोककथा
२. ऐतिहासिक लोककथा
३. सामाजिक लोककथा
४. अतिरञ्जित लोककथा

यी विभिन्न विद्वान्हरूको वर्गीकरणलाई आधार मानी लोककथालाई निम्न तरिकाले विभाजन गर्न सकिन्छ :-

१. पौराणिक लोककथा
२. ऐतिहासिक लोककथा
३. सामाजिक लोककथा
४. अतिरञ्जित लोककथा
५. सांस्कृतिक तथा धार्मिक लोककथा
६. पशुपंक्षीका लोककथा
७. विविध लोककथा

३.७.१ पौराणिक लोककथा

पुराणहरूबाट विषयवस्तु लिई सिर्जिएका कथालाई पौराणिक लोककथा भनिन्छ । यस्ता लोककथाहरूमा देवीदेवता, धर्म, व्रत, सृष्टि, ब्रह्माण्ड, महापुरुष, प्रलय आदि पौराणिक विषयवस्तुलाई आधार बनाइएको हुन्छ । पौराणिक लोककथाहरूमा सृष्टिचक्रको व्याख्याका साथै लोकविश्वासको पनि व्याख्या गरेको हुन्छ । यस्ता कथाहरूमा मञ्जुश्री, कैलाश, देवता, नलदमयन्ती, पारुहाड, रामायण आदि पर्दछन् ।

^{४२} मोतीलाल पराजुली, पूर्ववत्, पृ. ४ ।

३.७.२ ऐतिहासिक लोककथा

ऐतिहासिक लोककथाहरूमा इतिहास प्रसिद्ध रहेका वीरपुरुष, राजा, महाराजा, आदिका कथाहरू पर्दछन् । यस्ता कथाहरूले चलाखी, वीरत्व आदिको प्रसङ्ग ल्याई लोककथाका श्रोतालाई हामी वीर बन्नुपर्छ, बहादुर बन्नुपर्छ भन्ने सन्देश दिएको हुन्छ । ऐतिहासिक लोककथामा मठ-मन्दिर, देवीदेवताका उत्पत्ति सम्बन्धी किम्बदन्ती आदि आएका हुन्छन् । यस्ता कथाहरूमा अकबर र वीरबल, पृथ्वीनारायण शाह, भर्तृहरि आदि पर्दछन् ।

३.७.३ सामाजिक लोककथा

सामाजिक लोककथामा सामाजिक रीतिरिवाज, चालचलन, रहनसहन आदि कुराहरू भल्किएका हुन्छन् । यस्ता कथाहरूमा मायाप्रेमका कथा, टुहुरा-टुहुरीका दुःखका कथा गरिवीका कथा, भाइभाइबीचको झगडा, सौतासौता बीचका बेमेल जस्ता कुराहरू आएका हुन्छन् । सामाजिक लोककथाले मानिसलाई वीर अनुशासित बनोस् भन्ने उद्देश्यले सुन्ने र सुनाउने गरिन्छ । यस्ता कथाहरूमा डाढे सानीमा, भाइभाइबीच डाह, नन्दभाउजू आदि पर्दछन् ।

३.७.४ अतिरञ्जित लोककथा

अतिरञ्जित कथाहरूमा अलौकिक र काल्पनिक संसारका कथाहरू समावेश भएका हुन्छन् । अतिरञ्जित लोककथाका पात्रहरूमा धामी, भाँक्री, अप्सरा, देवीदेवता, राक्षस आदि पर्दछन् । यस्ता पात्रहरू काल्पनिक संसारमा विचरण गरेका हुन्छन् र अलौकिक र काल्पनिक पात्रहरू समावेश गरी पाठकलाई यस लोकभन्दा परको काल्पनिक संसारमा पुर्चाएर मनोरञ्जन प्रदान गर्नु यस्ता खालका लोककथाहरूको उद्देश्य हुन्छ । यस्ता कथाहरूमा सुनछेर बाख्री, सुनकेशरी मैया आदि पर्दछन् ।

३.७.५ सांस्कृतिक तथा धार्मिक लोककथा

नेपाली समाजका मानिसहरू धर्ममा विश्वास राख्दछन् । त्यसैले यहाँका कथाहरूमा मन्दिर जाने, पूजाआजा गर्ने जस्ता धार्मिक अनुष्ठान सम्बन्धी कुराहरू आएका हुन्छ । यहाँ विभिन्न जातजाति र धर्मअनुसार जन्मदेखि मृत्युसम्मका संस्कार कर्महरूका कुरा लोककथामा झल्किएका हुन्छन् । जस्तो कि यहाँ तीजको व्रत बसेमा लोग्नेको आयु बढ्छ भन्ने लोकविश्वास छ । यस्ता कथाहरूमा राम्रो काम गर्नेलाई बरदान र पापीलाई दुःख दिएका कथाहरू आएका हुन्छन् । यस्ता कथाहरूमा स्वस्थानी व्रतकथा, तीजको व्रतकथा, ऋषिपञ्चमीको व्रतकथा आदि पर्दछन् ।

३.७.६ पशुपक्षी सम्बन्धी लोककथा

पशुपक्षीसम्बन्धी लोककथाहरूमा पशु पक्षीका कथाहरू पर्दछन् । यस्ता कथाका पात्रहरू कुकुर, बिरालो, बाघ, भालु अनि चराचुरुङ्गीहरूमा काग, भँगेरो, हुकुर, परेवा, मयूर आदि हुन्छन् । यस्ता पात्रहरूले मानवीय भाषा बोलेर मानिसलाई दङ्ग पार्दछन् । यस्ता कथाहरूमा छट्टु स्याल, मुसे भाइ, बुद्धिमान भँगेरो, सर्पको औठी आदि पर्दछन् ।

३.७.७ विविध लोककथा

उपर्युक्त वर्गीकरणभित्र नपरेका विभिन्न जातिका धर्म, सास्कृतिक, चालचलन अनुसारका कथाहरूलाई यस वर्गभित्र राख्न सकिन्छ किनभने कतिपय लोककथाहरू कुतूहलता उत्पन्न गराउने उद्देश्यमा मात्र केन्द्रित हुन्छन् भने कतिपय बालबालिकालाई रोमाञ्चित गराउने खालका हुन्छन् । यस्ता खालका कथाहरू प्रशस्त मात्रामा प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

यसरी यी विभिन्न प्रकारका वर्गीकरण गर्दै लोककथाहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिन्छ । कथाहरू विभिन्न प्रकारका हुदाहुदै पनि यिनीहरूको प्रमुख उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु नै हो । बच्चाहरूलाई भुलाउन र शिक्षा दिनसमेत विभिन्न लोककथाहरू भनिने र सुनिने गरेको पाइन्छ ।

३.८ लोककथा र आधुनिक कथा

आधुनिक कथाको विकास लोककथाहरूबाटै भएको कुरा मानवीय सभ्यताको विकास क्रमलाई हेर्दा विभिन्न साहित्यका इतिहासको अध्ययनबाट स्पष्ट हुन्छ । मौखिक परम्पराबाट लिखित साहित्यको परम्परामा आउन लामो समय लाग्यो । लोककथाहरूबाटै विकास भएकोले आधुनिक कथा र लोककथाका कतिपय तत्त्वहरू मिल्दाजुल्दा हुन्छन् । यी दुईका आकार केही लामा र केही छोटो उस्तैउस्तै हुन्छन् । केही तत्त्वहरू समान हुदाहुँदै पनि यी दुई बीच केही भिन्नता पाइन्छन् । ती भिन्नतालाई यस प्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

लोककथा	आधुनिक कथा
१. लोककथा मौखिक परम्परामा प्रस्तुत गरिन्छ	१. आधुनिक कथा लिखित रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ
२. लोक मानसको भावात्मक अभिव्यक्ति हो ।	२. व्यक्ति मानसको भावात्मक अभिव्यक्ति हो ।
३. सामूहिक अवचेतनको प्रभाव हुन्छ ।	३. उपर्जित अवचेतनको प्रभाव हुन्छ ।
४. स्वतः स्फूर्त प्राकृतिक अभिव्यक्ति	४. कृत्रिम व्यक्ति वैद्विकताको प्रयोग ।
५. लोकमर्यादाको परिपालन	५. शास्त्रीय मर्यादाको परिपालन ।
६. लोकानुभूतिको प्रधानता ।	६. व्यक्ति अनुभूतिको प्रधानता ।
७. नित्य परिवर्तनशीलता ।	७. अपरिवर्तनीय ।
८. सरल सम्प्रेष्य भाषाको प्रयोग ।	८. क्लिष्ट भाषाको प्रयोग ।
९. लोकसंस्कृतिको प्रत्यक्ष प्रभाव	९. लोकसंस्कृतिको अप्रत्यक्ष प्रभाव
१०. रचनाकार अज्ञात हुन्छ ।	१०. रचनाकार ज्ञात हुन्छ ।

३.९ लोककथाको सङ्कलन र अध्ययन-परम्परा

लोकसाहित्यको एक प्रमुख विधाको रूपमा रहेको लोककथा मानवसभ्यताको विकाससँगै प्रारम्भ भएको मानिन्छ । लोककथाहरू मानव जातिको उत्पत्ति र भाषाको निर्माणसँगै निर्मित भएको मान्न सकिन्छ, र तिनबाट प्रचलनमा आएका लोककथाहरूलाई लिन सकिन्छ । नेपाली भाषाका मौलिक कथा सङ्कलन कार्य हुनुभन्दा पूर्व संस्कृत, हिन्दी, उर्दू, फारसी आदि भाषाबाट नेपाली भाषामा अनुवाद भएका कृतिहरू 'हितोपदेश

मित्रलाभ' (१८३३), 'सत्यनारायण व्रतकथा' (१९४२), 'नलदमयन्तीको कथा' (१९९०), आदि हुन । त्यस्तै फारसीबाट नेपालीमा भाषामा अनुवाद भएका कृतिहरू 'लालहीराको कथा' (१८८८), 'मधुमालतीको कथा' (१९९६) आदि हुन् ।

नेपाली लोककथाको प्रारम्भिक बिन्दुको रूपमा गुणाढ्याको वृहत कथालाई लिन सकिन्छ । त्यसछि भने बनारसबाट पुस्तकहरूको प्रकाशन थालिएपछि 'बहत्र सुगाको कथा' (१८८०), लालहीराको कथा'(१८८८), 'वेतालपंचविशंतिका' (१८९३), 'वीरसिक्का' (१९४६), 'तीजको कथा' (१९४५), 'मधुमालतीको कथा' (१९९६), आदि आख्यानात्मक कृतिहरू प्रकाशित हुन थालेको पाइन्छ ।

यसरी विभिन्न भाषाको अनुवादबाट सुरु भएको लोककथाको सङ्कलन प्रकाशन परम्परा १९९६ मा आइपुग्दा अनुवाद परम्परा सुरु हुन्छ । बोधविक्रम अधिकारीद्वारा सम्पादित 'नेपाली दन्त्यकथा'(१९९६), बाट नेपाली भाषामा लेखिएका लोककथाहरूको प्रकाशन सुरु हुन्छ । यसपछि ललितजंग सिजापतिको 'दन्त्यकथामाला' (२००३) मा २६ वटा लोककथाहरू संग्रहित छन् । त्यस्तै

सुवर्णशमशेर ज.ब.रा. को 'दन्त्यकथा' (२००५), मा परम्परासम्बन्धी नौ वटा कथाहरू प्रकाशित छन् । काजीमान कन्दङ्वाको 'आठकथा' (२०१०), जुजुमान कुस्लेको 'सुनौलो कथा' (२०१६), नेपाली लोककथाहरूको सङ्कलन हो । त्यस्तै करुणाकार वैद्यको 'दन्त्यकथा सङ्ग्रह' (२०२२) मा बालबालिकाका निम्ति १८ वटा कथाहरूको सङ्कलन छ । इमानसिंह चेम्जोङको किराँती 'दन्त्यकथा' (२०२१) मा किराँती समाजका १९ वटा कथाहरू छन् । हाम्रो संस्कृति पत्रिकाले लोककथा विशेषाङ्क (२०२७/०२८) मा प्रकाशित गरी चार मालाहरू निकालेको छ । यी मालाहरू पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथोमा क्रमशः ५१, २६, ५२ र २७ वटा कथाहरू प्रकाशित छन् । संस्थागत रूपमा लोककथाहरूको सङ्कलन र प्रकाशनको यो व्यवस्था ऐतिहासिक महत्व थियो । कर्णाली लोकसंस्कृति खण्ड ५ (२०२८) मा प्रदीप रिमालले बालकथा लगायत १० कथाहरू सङ्कलन गरेका छन् । करुणाकार वैद्यको नेपालको लोककथा (२०२८) प्रकाशित भएको छ ।

नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट 'नेपाली लोककथा' (२०३२), तुलसी दिवसको सम्पादनमा प्रकाशित भयो । यसमा १२२ वटा लोककथाहरू सङ्कलित छन् । 'नेपाली लोककथा केही अध्ययन' (२०३३) मा तुलसी दिवसको लोककथासम्बन्धी लेखहरू सङ्कलित छन् । त्यसपछि धर्मराज थापा र हंसपुरे सुवेदीद्वारा संयुक्त रूपमा लेखिएको 'नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना' (२०४१) मा लोककथाबारे पनि चर्चा गरिएको छ । शिवकुमार श्रेष्ठ 'किराती लोककथा' (२०४७) मा किराती समुदायका ३९ कथाहरू सङ्कलित छन् । मोतीलाल पराजुलीले 'नेपाली लोककथाहरूको अभिप्रायको अध्ययन' (२०५४) मा विद्यावारिधि गरेका छन् । त्यस्तै मोतीलाल पराजुलीले 'धर्मात्मा राजा' नेपाली लोककथा सङ्ग्रह शृङ्खला -१(२०५९) मा २० वटा लोककथाहरू सङ्कलन गरेका छन् । नेपाली लोकसाहित्यको विकासका लागि त्रि.वि. ले लोकसाहित्यमा अध्ययन होस् भन्ने उद्देश्यले लोकसाहित्यलाई विद्यार्थीको स्वतन्त्र रूचि अनुसार शोध कार्य गराउँदै आएको छ । यस कार्यले लोककथाको सङ्कलन, अध्ययन, अनुसन्धानमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदै आएको छ ।

यसरी लोकसाहित्यको एउटा महत्वपूर्ण विधा लोककथाको अध्ययन भइरहेको छ । नेपाली लोकसाहित्यको अध्ययनपरम्परा वींसौ शताब्दीको अन्तिम दशकदेखि मात्र भएको पाइन्छ । लोककथाको सङ्कलन, अध्ययन हालसम्म सामान्य रूपमा भए पनि वैज्ञानिक तरिकाले भने हुन सकेको छैन ।

३.१० निष्कर्ष

लोककथा लोकसाहित्यको एउटा लोकप्रिय विधा हो । यो लोकसाहित्यको आख्यान-युक्त गद्य विधा हो । लोकजीवनका आस्था, विश्वास, व्यवहार र चिन्तनलाई कल्पनाको आवरण दिएर रोमाञ्चक आख्यान- तत्वहरूको मिश्रण गरी लोकसमुदायद्वारा रचना गरिएका र मौखिक परम्परामा जीवित परम्परित कथाहरू नै लोककथा हुन् । लोककथामा कल्पना, तिलस्मी प्रवृत्ति र रोमाञ्चक तत्वहरू विद्यमान हुन्छन् । यसको आकार यति नै हुन्छ भन्न सकिदैन । लोककथा लामा, छोटो, मझौला जस्ता पनि हुन सक्छन् । यस्ता कथामा मानव, मानवेत्र, कल्पित प्राणीहरू तथा विभिन्न पदार्थहरू पात्रका रूपमा आएका हुन्छन् । लोककथाको उद्देश्य, मनोरञ्जन प्रदान गर्नका साथै नीति,

शिक्षा र व्यवहारिक शिक्षा दिनु हो । लोककथा कर्तव्यपालन, परोपकार, सत्य, न्याय, त्याग, सहनशीलता आदि विषय क्षेत्रका अती-उपदेशहरू मिश्रित अनुभव र अनुभूतिमूलक आख्यानात्मक प्रस्तुतिका रूपमा रहेका हुन्छन् । यस्ता कथाहरूद्वारा एउटा पुस्ताको ज्ञान, अनुभव र कल्पना शक्तिलाई अर्को पुस्तामा हस्तान्तरण गर्ने काम हुन्छ । त्यसैले यसलाई मानव सभ्यता र संस्कृतिको संवाहक भनिन्छ ।

यसरी नेपाली लोककथाका विभिन्न अध्ययनहरूलाई आधार बनाई रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूको उपर्युक्त वर्गीकरण गरिएको छ । विश्वका लोककथाको क्षेत्र व्यापक भए तापनि रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूलाई आधार मानेर लोककथाको अध्ययन गर्ने गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेद

रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूको सङ्कलन र विश्लेषण

४.१ पृष्ठभूमि

लोककथा सार्वदेशिक विधा हो । संसारका सबै भाषा, जात, जाति र क्षेत्रमा लोककथाको अस्तित्व पाइन्छ । लोककथा सुन्ने-सुनाउने परम्पर मानवसभ्यताको विकाससँगै भएको मानिन्छ । लोककथा स्थान, समय र जातजाति अनुसार फरक-फरक हुन्छन् । लोककथाहरूलाई विभिन्न विद्वानहरूले आ-आफ्नै तरिकाले वर्गीकरण गर्ने प्रयास गरेको पाइन्छ । विद्वानहरूको वर्गीकरणलाई आधार मान्दै रोल्पा जिल्लाबाट सङ्कलन गरेर ल्याएका लोककथाहरूलाई यहाँ वर्गीकरण गरिएको छ । लोककथा लोकका कथा भएकाले लोकको चालचलन, धर्म, सास्कृति र लोकव्यवहार फरक-फरक हुन्छन् । लोककथामा सम्बन्धित क्षेत्रको यथार्थ भल्किएको हुन्छ । सामाजिक परिवेश अनुसार कथामा थपघट गरिएको हुन्छ । रोल्पा जिल्ला लोकसाहित्यको दृष्टिले धनी छ । लोककथा यस जिल्लाको मनोरञ्जनको साधनका साथै नीति शिक्षा, उपदेश आदि प्रदान गर्ने साधनका रूपमा रहेको छ । रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकृत गर्न सकिन्छ ।

लोककथा विभिन्न विषयमा आधारित हुन्छन् । यसमा इतिहास, पुरान, समाजका विविध पक्ष आदि जुनसुकै क्षेत्रबाट विषयवस्तु लिएको हुन्छ । लोककथामा प्रयुक्त विषयवस्तुका आधारमा यसलाई अनेक प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यहाँ रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथालाई निम्न लिखित रूपमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ -:

४.२ विषयवस्तुका आधारमा रोल्पा जिल्लाका लोककथाहरूको वर्गीकरण

लोककथाको मुख्य भावलाई विषयवस्तु भनिन्छ । लोककथा ज्यादै व्यापक भएकोले यसको विषयवस्तु जुनसुकै पनि हुन सक्छ । विषयवस्तुका आधारमा लोककथालाई निम्न तरिकाले वर्गीकरण गर्न सकिन्छ ।

४.२.१. सामाजिक लोककथा

रोल्पा जिल्लामा सामाजिक लोककथा प्रशस्त मात्रामा लुकेर रहेका छन् । जुन कथाले त्यहाँका जनमानसको समस्यालाई प्रतिबिम्बित गराउदछन् । सङ्कलित लोककथामा पाट्या अल्छी, लाटोभाइ र दिदी, सासू ब्वारी, दुई बैनी, गफाडी लिखे टोके आदि कथाहरूमा समाजका समस्याहरू भल्किन्छन् ।

४.२.२. पौराणिक लोककथा

रोल्पा जिल्लामा पौराणिक लोककथाहरू पाइन्छन् । सङ्कलित लोककथाहरूमा युवकउ कथा पौराणिक लोककथा हो किन भने यो कथामा एउटा युवक सधैं मन्दिरमा जानु । मन्दिरमा भगवान श्रीकृष्ण जोगीको रूपधारण गरी युवकलाई आफुसँग जान अनुरोध गर्नु । युवक जोगीसँग जान असर्मथ हुनु । भगवानले युवकको आमालाई बेहोस बनाउनु जस्ता घटनाले यो कथालाई पौराणिक लोककथा मान्न सकिन्छ ।

४.२.३. पशुपक्षी लोककथा

रोल्पा जिल्लामा पशुपक्षीका लोककथाहरू थुप्रैमात्रामा रहेका छन् । रोल्पा जिल्लाका सङ्कलित लोककथाहरू मध्ये घमण्डी सिंह र स्यालको कथा, फिस्टाको कथा, काग र स्यालको कथा आदि पर्दछन् । यी कथाहरूमा पशुपात्रका माध्यामबाट कथालाई रोचक र कौतुहलता तुल्याउने काम गरिएको छ ।

४.२.४. किंवदन्तीमूलक लोककथा

लोकमा प्रचलित असत्य र अर्धसत्यका पुराकथालाई किंवदन्ती लोककथा भनिन्छ । यस्ता लोककथाले प्रातुन समाजमा भएका घटनाहरूलाई रोमाञ्चक शैलीमा जनमानसमा सुन्ने सुनाउने गरिन्छ । यस्ता लोककथाहरू गाउँघरमा प्रशस्त मात्रामा सुन्न पाइन्छ ।

रोल्पा जिल्लाका सङ्कलित लोककथाहरू मध्येको जोगीबाबाको उपदेश किंवदन्तिमूलक लोककथा मानिन्छ, किनभने प्राचीन समाजमा भगवानहरूको भ्रमण यस पृथ्वीमा हुन्थ्यो रे भन्ने भनाइ रहेको छ ।

४.२.५. अतिप्राकृतिक लोककथा

अलौकिक विषयवस्तु भएका कथालाई अतिप्राकृतिक लोककथा भनिन्छ । यस्ता लोककथामा अप्राकृतिक, अदभूत र अलौकिक व्यक्ति, वस्तु, वनस्पति आदिको वर्णन गरिएको हुन्छ । भूतप्रेत, राक्षस, दानव, पिसाच, मृतात्म, निशाचर, तथा परी, अप्सरा, भयानक परिवेश आदि कथाहरू यस वर्गमा पर्दछन् । रोल्पा जिल्लामा यस्ता लोककथाहरू प्रशस्त मात्रामा सुन्ने सुनाउने गरिन्छ । रोल्पा जिल्लाका सङ्कलित लोककथा मध्ये कैलेनरको कथा, सुग्या रासको कथा यस भित्र पर्दछन् ।

४.३. शैली शिल्पका आधारमा रोल्पा जिल्लाका लोककथाको वर्गीकरण

४.३.१ घटनाप्रधान लोककथा

कथाले घटनालाई बढी महत्व दिन्छ भने त्यस कथालाई घटनाप्रधान लोककथा भनिन्छ । घटना प्रधान लोककथाले चरित्र भन्दा घटनालाई बढी जोडदिएको हुन्छ । धेरैजसो लोककथाहरू चरित्रप्रधान भन्दा घटनाप्रधान हुने गर्दछन् । रोल्पा जिल्लामा पनि यस्ता घटनाप्रधान लोककथाहरू प्रशस्त मात्रामा पाइन्छन् । रोल्पा जिल्लाका सङ्कलित लोककथाहरू मध्ये कैलेनरको कथा, बालकउ कथा घटनाप्रधान लोककथा हुन ।

४.३.२. चरित्रप्रधान लोककथा

व्यक्तिलाई सर्वोपरि महत्व दिई सिर्जिएका लोककथालाई चरित्रप्रधान लोककथा भनिन्छ । यस्ता लोककथाहरूमा पात्रको बढी महत्व रहन्छ । रोल्पा जिल्लामा पनि यस्ता लोककथाहरू पाइन्छन् । सङ्कलित लोककथाहरू मध्ये छट्टु स्याल र उटको कथा, काग र स्यालको कथालाई चरित्रप्रधान लोककथा मानिन्छ ।

४.३.३. परिवेश प्रधान लोककथा

परिवेश सूचक स्थान, समय वा वातावरणलाई बढी महत्व दिएर सिर्जिएका लोककथालाई परिवेश प्रधान लोककथा भनिन्छ । यस्ता कथाहरू पात्र र चरित्रलाई गौणरूपमा चर्चा गर्दै बढी महत्व परिवेशलाई दिएको हुन्छ । रोल्पा जिल्लामा यस्ता

लोककथाहरू प्रशस्त पाइन्छन् । सङ्कलित रोल्पा जिल्लाका लोककथा मध्ये सासू ब्वारी कथाले पात्र र चरित्र भन्दा बढी परिवेशलाई महत्व दिएको छ । जसमा ग्रामीण, पहाडीया अशिक्षा परिवेशलाई अग्रसर पारिएको छ ।

४.४ उद्देश्यका आधारमा रोल्पा जिल्लाका लोककथाको वर्गीकरण

४.४.१ मनोरञ्जनात्मक लोककथा

मनोरञ्जन प्रदान गर्ने उद्देश्यले सिर्जित लोककथालाई मनोरञ्जनात्मक लोककथा भनिन्छ । यस्ता लोककथाहरू अत्यन्तै रुचिका साथमा सुन्ने गर्दछन् । यस्ता लोककथाहरूले केटा-केटीदेखि लिएर बूढा र वृद्धालाई समेत मनोरञ्जन प्रदान गरेका हुन्छन् । रोल्पा जिल्लामा पनि यस्ता लोककथाहरू प्रशस्त मात्रामा सुन्ने सुनाउने गरिन्छ । रोल्पा जिल्लाका सङ्कलित लोककथाहरू मध्ये राँकेभूतको कथा, कैलेनरको कथा आदि जस्ता थुप्रै कथाहरू मनोरञ्जन प्रदान गराउने कथा हुन ।

४.४.२ नीतिप्रधान लोककथा

अर्ती, उपदेश, शिक्षा, नीति आदि सिकाउने उद्देश्यले भनिएका लोककथाहरूलाई नीतिप्रधान लोककथा भनिन्छ । यस्ता लोककथाहरू ज्ञानवर्द्धक शिक्षामूलक हुन्छन् । यस्ता लोककथामा सच्चरित्रता, असल काम, सत्यको विजय, असत्यको पराजय आदि सम्बन्धी ज्ञानहरू समावेश गरिएका हुन्छन् । रोल्पा जिल्लामा यस्ता लोककथाहरू पाइन्छन् । जुन कथाले जनमानसलाई नीति शिक्षा दिएर चरित्र निर्माण गर्नमा सघाउ पुऱ्याउ छन् । रोल्पा जिल्लाका सङ्कलित लोककथाहरू मध्ये फिस्टाको कथा, लिखे टोकेको कथा, जोगीबाबाको उपदेश आदि कथाहरूले नैतिकवान हुनमा सघाउ पुऱ्याउछन् । यस्ता कथाहरूबाट कसैले पनि अरूप्रति नराम्रो व्यवहार गर्नु हुदैन । सत्यमा सानो मान्छेको पनि विजय हुन्छ । असत्यमा ठूलो मान्छेको पनि पराजय हुन्छ, भन्ने जस्ता नीति शिक्षा दिने काम गरेको छ ।

४.५ रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूको सङ्कलन र विश्लेषण

रोल्पा जिल्लामा प्रचलित भएका लोककथाहरूलाई सङ्कलन गरेर निम्न तत्वका आधारमा निम्न तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । जुन यस प्रकार देखाइएको छ -:

४.५.१ पाट्या अल्छीको कथा

४.५.१.१ परिचय

प्रस्तुत कथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित सामाजिक पारिवारिक कथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला जिनावाड गा.वि.स. वडा नं ७ निवासी छपिलाल डाँगीबाट २०६७-१०-०५ मा सङ्कलन गरिएको हो । यस कथाले पाट्याअल्छीले आफ्नो काधँमा समस्या आइपरेको समयमा समस्या समाधान गरेको घटनालाई प्रस्तुत गरेको छ ।

४.५.१.२ मूलपाठ

एकादेशनु यौटा मान्छेका चार भाइ रछन् । तिनीहरूको सम्पत्ति पनि पनि मस्तै रछ । चार भाइ मध्ये तीन भाइ काम गर्न जान्छन् र माइलो भाइ मस्तै अल्छी रछ । उसको काम भन्याउ खान्या मात्रै रछ । तेइ भइन सबैले त्यसलाई पाट्या अल्छी नाउँ राख्याछन् । एक दिन तीन भाइ मिलिन त्यो पाट्या अल्छीलाई छुटाबनाइदिया छन् । दाजु भाइसित छुट्यापछि उसित खाने बस्न्या केही पनि रैन्छ ।

अर्का गाउँनु यौटी केटी बस्न्या रछे । त्यो पनि मस्तै अल्छनी रछे । ऊ फल्याबाट तल कहिलै पनि नभरने रछे । एकदिन त्यो पाट्या अल्छी त्यो केटीलाई ब्या गर्छु भनिन मागन गयोछ । त्यो अल्छनीले पनि पाट्या अल्छीलाई मन पराइछ । केटीले भनिछ- म ब्या त गर्छु तर एउटा सर्त मान्नुपर्छ । पाट्या अल्छी सर्त मान्न तयार भएपछि पाट्या अल्छीनीले भनिछ- मलाई लियापछि सबथोक आफु गर्नु पर्छ । उसका ज्या बा ले पनि तेई सर्त राख्याछन् । कुरा मिल्यापछि अल्छीले फल्यासितै बोकिन आफ्नो घरमा लग्योछ ।

घरमा लग्यापछि उसले दाजुभाइ सित अंश माग्यो छ । उसले अंशमा कुकुर, बाख्रो र चल्लोमात्र माग्यो छ । दाजुभाइले पनि खुःसी मानिन त्यही दियाछन् । दियाउ

सम्पत्ति र खुकुरो लिईन जोईका साथ जङ्गलउ ओरालमा गइन बस्यो छ । हामची आफुमाथि भार थप्यापछि अलेली काम गर्न थाल्योछ । एकदिन काम गर्न जानुभन्दा पहिले कुकुरलाई भन्यो छ - ' हेर तैले म आउने बेला सम्म खाना तयार बनाएर राख्नु । ' कुकुरले खाना बनाउन सक्थ्यो नछ, पकाओस पनि कसरी ?, पाट्या अल्छी कामबाट आएपछि कुकुरले खाना नपकाउ देखिन कुकुरलाई काट्यो छ र खायो छ ।

अर्को दिन बाखाउ पालो आयो छ र बाखालाई पनि कुकुरलाई भने जस्तै भन्यो छ र काम गयो छ । कामबाट आउदा बाखाले खाना नपकाउ रछ, त्यइभईन तैलाई पनि काट्यो छ र खायो छ । अब जोईको पालो आयो छ । जोईले उसका पोइले गचाउ सब काम देखेइरछे । उ मस्तै डराईछ । त्यसदिन पाट्या अल्छीले जोईलाई काम नअराइन काममा गयो छ । पोइ काममा गयाई बेला जोई फल्याबाट भरिन खाना पकाई छ । पोइ काम बाट आउदा उसले खाना पकायाउ देखिन दङ्ग परयो छ । पाट्या अल्छीले दिन दिनै यस्तै गर्दाले अल्छिनी पनि बानी पर्न थालिछ ।

एकदिन अल्छिनीका ज्याबा पाट्या अल्छीको घरनु आयाछन् र छोरी ज्वाँईलाई देखेन्छन् । एकछिन पछि छोरीले दाउरा भारी बोकिन ल्याइछ र त्यती बेलै ज्वाँइ पनि कामबाट आयो छ । ज्वाँइ र छोरी सुधेउ देखेर सासु ससुरा खुःसी भयाछन् र आफ्नो घरनु ल्याछन् र त्यो पाट्या अल्छीको जोईपोइले नाम्रैसित घरगृस्थी गरी खुःसीसित जीवन वितायाछन् ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.१.३ कथानक

यो कथा सामाजिक लोककथा हो । यस कथामा परिवारमा देखिएका समस्याको वर्णन गरिएको छ । यस कथामा एउटा परिवारमा चार भाइ रहेको र सो मध्येमा माइलो धेरै अल्छी रहेको छ । भाइ अल्छी भएको कारणले दाजुले सताउनका लागि अंशबन्डा

गरिदिन्छन् । अल्छी भाइलाई अंशको रूपमा एउटा बाख्रो, कुकुर दिइन्छ । पाट्या अल्छी आफ्नी अल्छीनी स्वास्नी र कुकुर, बाख्रो लिएर एउटा ओडारमा जान्छ । अल्छीलाई घरको जिम्मेवार बढ्दै जान्छ । घरमा कुकुरलाई खाना पकाउने आदेश दिएर अल्छी काममा जान्छ । कामबाट आउदा कुकुरले खान नपकाएको देखेर कुकुरलाई काटेर मासु खान्छ । अर्को दिन बाखाको पालो आउछ । यसै गरी अर्को दिन स्वास्नीको पालो आउछ तर स्वास्नीले पाट्या अल्छी कामबाट फर्के बेलामा सकिनसकि खाना तयार गरेको देखेर अल्छी खुसी हुन्छ । यसरी पाट्या अल्छीले आफ्नो अल्छीनी स्वास्नीलाई क्रमसः काममा बानिबसालेको देखेर उसका सासू ससुरा खुसी भइ छोरीज्वाँइलाई आफ्नो घरमा लिएर खुसीको साथमा बसाल्छन् र कथा समाप्त हुन्छ ।

यसरी यसकथाको कथानक ढाँचा रैखिक र आदि, मध्य र अन्त्यको ढाँचामा संरचित छ । जसमा कथाको शुरूदेखि उसका दाजुहरूले अंशबन्डा गरिदिने सम्मको भाग आदि भाग हो । पाट्या अल्छीले विवाह गरेर ओडारमा जानु मध्य भाग हो । सासूससुरा अल्छीको घरमा आउनु र तिनको काम देखेर आफ्नो घरमा लिनु अन्त्य भाग हो ।

४.५.१.४ पात्र

यस कथाका पात्रहरू मानव र मानवेतर रहेका छन् । मानव पात्रहरूमा पाट्या अल्छी र उसकी स्वास्नी, उसका दाजुभाइ र सासूससुरा रहेका छन् भने मानवेतर पात्रका रूपमा कुकुर, बाख्रो रहेका छन् । पाट्या अल्छी प्रमुख पात्रका रूपमा स्थापित भएको छ । यो कथा यसकै सेरोफेरोमा घुमेको छ । यो पात्र गतिशिल पात्रका रूपमा देखिएको छ । किनकि काम गरेको समयमा संयमता अपनाएको देखिन्छ भने काम नगरेको समयमा उसको ज्यान खान समेत पछि परेको छैन । उसकी स्वास्नी पनि प्रमुख पात्रका रूपमा स्थापित भएकी छ । जसमा उसले गरेको कामले उसको जीवनमा खुसी आएको छ । पाट्या अल्छीका सासूससुरा कुकुर, बाख्रो सहायक पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । यसरी यस कथामा पाट्या अल्छी अनुकूल पात्रका रूपमा स्थापित भएको छ भने उसका दाजुभाइ प्रतिकूल पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । पाट्या अल्छी गतिशील, सतपात्रका रूपमा देखापरेको छ ।

४.५.१.५ परिवेश

प्रस्तुत कथा लौकिक परिवेशमा निर्मित छ । ग्रामिण जनजीवनमा देखिने समस्यालाई टड्कारो रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । जस्मा पाट्या अल्छीको गाउँको जीवन र उसको घरको नजिक ओडारको वर्णन र उसकी अल्छीनी स्वास्नीको वर्णन गरिएको छ । प्रस्तुत लोककथाले अशिक्षित पहाडीया समाजको परिवेशलाई झल्काएको छ ।

४.५.१.६ भाषाशैली

यस कथाले रोल्पा जिल्ला जिनावाङ गा.वि.स को जनजीवनको भाषिकालाई आत्मसात गरेको पाईन्छ, जसमा रछ् पाक्योछ, सित, जान्या, मस्तै, भन्याउ, जोई, फल्या, नाम्रै आदि भाषिकाको प्रयोग भएको छ । जसले गर्दा कथामा रोचकता झलकाउने किसिमको देखिन्छन । यस कथाको शैली वर्णनात्क ।

स्थानीय भाषा नेपाली भाषा

रछन्	रहेछन्
जान्या	जानेको
मस्तै	धेरै
भचाउ	भएको
सित	सँग
जोई	स्वास्नी
फल्या	खाट
नाम्रै	राम्रो

४.५.१.७ उद्देश्य

यस कथाको मुख्य उद्देश्य उपदेश दिनु हो । अल्छी गरेर बस्ने मान्छेलाई अल्छी गर्नु हुदैन भन्ने सन्देश दिन्छ भने अर्कोतिर सानो भनेर होच्याउने काम कहिलै पनि गर्नु

हुदैन । अवसर पाएमा सानो चिज पनि महान हुन सक्छ भन्ने सन्देश यस कथाले दिन खोजेको छ ।

४.५.२ लाटो भाइ र दिदीको कथा

४.५.२.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित सामाजिक लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला ओत गा.वि.स निवासी श्री शेरबहादुर डाँगीबाट २०६७-१०-०८ गते सङ्कलन गरिएको हो । प्रस्तुत कथाले राणाहरूले प्रजामाथि गर्ने व्यवहारलाई देखाउन खोजेको छ ।

४.५.२.२ मूलपाठ

एकादेशमा एउटा लाटो भाइ र दिदी बस्नारछन् । दिदी परी तथा अप्सराजस्ती रछे । एक दिन त्यो लाटो भाइ र दिदीको ब्या गरिदिने कुरा गाउँका मान्छेहरूले चलाएछन् । त्यो कुरा थाहा पाइन तिनीहरू घरबाट भाग्याछन् । दिदीले घरबाट जानेबेलामा तिल चावल लिएइरछे । बाटामा हर्दा हर्दा भोग लाग्यो छ । भोग लाग्याउ भया ल ! तिल र चावल खा भनिन भाइलाई दिदीले दिछ र भाइलाई भनि छ- ' भाइ खान त खा तर भइनु एउटा पनि नखसास भनिछ तर भाइले खानाखेरी तिल र चावल खसायोछ । तिल खसायपछि भैसी भयाछन् र चावलका गाई भयाछन् । हामची तिनीहरूले तेइ गृहस्थी गरिन बसन थाल्याछन् । भाइ गाई भैसी लिइन ग्वाला जान्या रछ र दिदीले घरउ काम गर्न्या रछे ।

एक दिन राजका छोरा सिंगार खेल्न त्येइ आयाछन र दिदीलाई देख्याछन् । दिदी अप्सराजस्ती भया कारणले मस्तै मन परायाछन् । राजकुमार दिनकै त्याहाँ आउन ला रछन । यसरी दिनकै आयाकारणले प्रेम बस्यो छ । राजकुमारले लाटालाई तिम्री दिदी कस्ती नाम्री छ भन्याछन् । राजकुमारले दिदीलाई मन पराउ देखिन दिदीलाई लैजान्छन कि भनिन डर लाग्यो छ । नभन्दै एक दिन राजकुमारले भगाइन लाटाकी दिदीलाई दरवारनु लगिन ब्या गरेछन् । साँभ भाइ ग्वालाबाट आयोछ र दिदीलाई नदेखेर दिदी

हराइन भनेर भाइ अलाप बिलाप गरिन रुन थाल्यो छ । भाइ दिदीलाई खोजन त्याहाँबाट हरयोछ । हर्दा हर्दा बाटानु ऐस्यालुलाई भेट्यो छ र सोदयो छ - 'ऐस्यालु ऐस्यालु मेरी दिदीलाई देख्छेँ भन्यो छ । ऐस्यालुले भन्यो छ- देख्न त देख्छेँ कोरकार पारे नमानि गइगी । भाइले ऐस्यालुलाई सबले खान्या फलदार भयास भनिन वरदान दियोछ ।' फेरी अलिपर गयाइवेला चोत्रो भेट्यो छ र उसलाई पनि भन्यो छ । चोत्रोले भन्योछ-' देख्न त देख्या कोर कार पारें फुत्किन गइगी । चोत्रोलाई फलने वरदान दिएछ । अलिपर पानीसँग भेट भयोछ र पानीलाई सोध्यो छ र पानीले भन्योछ नजा भन्या तर मलाई खाइन गई । यसलाई पनि वरदान दियो छ । फेरि केरासित भेट भयो छ र उसलाई पनि सोध्यो छ तर केराले भन्यो छ-' आफुलाई पाटपुट गर्न ठिक थियो कसैकी दिदी देखिन ।' लाटोले केरालाई जीवनमा एक बेत मात्रै भएस भनिन सराप दियो छ ।

धेरै दिन हरयापछि लाटो राजका दरबारनु पुग्योछ र दरबारउ भ्यालतिनै पुगेइ बेला माथिबाट काँइयो खस्यो छ र उसले काँइय दिदीको हो भनिन चिन्यो छ । कबाल कोरयाउ काँइय खस्यापछि दिदीले तल नै हेरिछ । तलपाई हेर्दा त भाइ पो छ । भाइले दिदीलाई चिनी सक्यो छ । हामची दिदीले यो दरबार लपक्क लप्केओस भनिछ र दरबार लप्क्यो छ । दिदी र भाइको भेट भयोछ । फेरी दिदीले दरबार माथि उठोस भन्यापछि दरबार माथि उठयोछ । हामची दिदीको कोठाम तिनीहरू बस्याछन् । साँभ राजका छोरा सिकार खेलिन घर आयाछन् र लाटालाई देखेर अच्चम मान्या छन् । तिनीहरूका दिनहरू राम्रैसित वितिरयाछन् । एक दिन राजकुमारले आफ्ना सालालाई काट्याछन् र मासु ल्याइन पकायो छन् । दिदीले मेरो भाइ खइ त ? भनिन सोधि छ । राजकुमारले उसका साथीहरूसित सात्या घरनु गयो होला भनेर ठाट्या छन् । राजकुमारले मासु पकायापछि जोईलाई पनि दियाछन् । जोईको भागनु भाइको औटी भेट्योछ । उनले आफ्नो भाइलाई काटिन मासु दियाछन् भन्ने कुरा था पाइछन् र उनी पापी राजकुमारलाई सरापदै त्याँबाट निस्कन गइछन् ।

सुन्नेलाई सुनको माला
भन्नेलाई फूलको माला
यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ते बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.२.३. कथानक

प्रस्तुत लोककथा अतिमामानवीय चरित्रसंग सम्बन्धित लोककथा हो । यसको कथानक ढाँचा रैखिक छ । यसमा लाटो भाइ र दिदीलाई विषयवस्तु बनाएर कथालाई बेलिविस्तार गरिएको छ । यस कथामा भाइ, दिदी र राजकुमार पात्रको भूमिका रहेको छ ।

लाटो भाइ र दिदी मात्र परिवारमा भएकोले तिनीहरूको विवाह गाउँलेले गरिदिने भने पछि कथा सुरु हुन्छ । त्यो कुरा सुनेपछि तिनीहरू त्याँहाबाट चामल र तिल खानेकुरा लिएर भाग्छन् । बीच बाटोमा आएको समयमा लाटो भाइलाई भोक लाग्छ र दिदीले उसलाई तिल-चामल दिन्छे । उसले तिल-चामल खाँदाखाँदै बचेका तिलचामलबाट भैसी र गाई उत्पन्न हुन्छन् । त्यही तिनीहरूले घरजाम गरी बस्न थाल्छन् । त्यही ठाउँमा एक दिन राजकुमार सिकार खेलन आउँछन् । राजकुमारले दिदीलाई मन पराएर राजुमारले दिदीलाई आफ्नो दरबारमा लिएर जानु , लाटोभाइले साँझ पख भैसीगाई वनबाट ल्याउदा दिदीलाई नदेखनु, लाटोभाइ दिदीको खोजिमा जानु । बाटोमा लाटोभाइले ऐसेलु, चुत्रा, केरा पानीसंग आफ्नो दिदीलाई देखे नदेखेको जानकारी माग्नु कसैले नराम्रो जवाफ दिनेलाई सराप दिनु, राम्रो गरेकोलाई आशीर्वाद प्रदान गर्नु । लाटो भाइ दरबारमा जानु । भाइलाई देखेर दिदीले दरबार ढल्काइदिनु । भाइ माथि पुग्नु । एक दिन राजकुमारले सालालाई काटेर मासु दिदीलाई खाना दिनु, संयोगवश दिदीलाई लाटो भाइको औँठी पर्नु जस्ता घटना र अन्तमा दिदीले राजकुमारलाई सराप्यै दरबारबाट निस्कनु जस्ता विषयवस्तुले कथा जेलिएको छ । जसमा कथा वियोगान्तकमा टुङ्गिएको छ । यस कथामा गाउँलेहरूले दिदीभाइको विवाह गराउन खोज्नु आदि भाग, दिदीलाई राजकुमारले आफ्नो दरबारमा लिनु मध्ये भाग र दिदीले आफ्नो भाइलाई काटेको थाहा पाएपछि राजकुमारलाई सराप्यै त्याँहाबाट निस्कनु अन्त्य भाग हो । यसरी यस कथाको कथानक रैखिक आदि, मध्य र अन्त्यको क्रममा संरचित छ । जसमा कथाको भाषा कथ्य छ ।

४.५.२.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथा अमानवीय भएकोले अतिमानवीय पात्रको भूमिका निर्वाह गरिएको छ । यस कथालाई लाटोको दिदीको चरित्रचित्रणमा केन्द्रित छ । यस कथामा प्रमुख पात्रका रूपमा दिदी र सहायक पात्रका रूपमा लाटोभाइ र राजकुमार तथा गौण पात्रका रूपमा गाउँलेहरू आएका छन् । गाउँलेहरूले गौण भूमिका खेलेता पनि प्रतिकूल पात्रका रूपमा देखिएका छन् । यस कथामा राजकुमार र दिदी गतिशील पात्रका रूपमा र गतिहीन पात्रका रूपमा लाटो भाइ र गाउँलेहरू उपस्थित रहेका छन् ।

४.५.२.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथामा ग्रामीण र दरबारिया परिवेशको वर्णन गरिएको छ । यसमा लाटो भाइ र दिदीलाई गाउँले विवाह गरिदिने भनेपछि यिनीहरू त्यहाँबाट भागनुजस्ता घटना ग्रामीण परिवेश रहेको छ । उनीहरूले गाईभैंसी पालेर बस्नुले पनि ग्रामीण परिवेशकै भल्को पाइन्छ । यसका साथै राजकुमारले दिदीलाई दरबारमा लैजानु, लाटो भाइ दरबारमा गएको समयमा दरबार ढल्कनु, दिदीले दरबार छोडेर भागनु जस्ता घटना दरबारिया परिवेशमा पर्दछन् । गाईभैंसी पालिने कृषिकार्यमा आधारित समाज र सिकार खेल्ने, नारीलाई अपहरण गर्ने, मान्छेको हत्या, अपराध गर्ने, राजकुमारका निरङ्कुश राणाकालिन समाजको परिवेश देखाइएको छ ।

४.५.२.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लाको भाषिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । स्थानीय भाषिकाको प्रयोगले गर्दा कथा स्थानीय साक्षर-निरक्षर जो कोहीले पनि सजिलै बुझ्ने गर्दछन् । यस कथाभित्रका वाक्यहरूले पनि स्थानीय भाषिकाको भल्को दिन्छ । जस्तै:

स्थानीय भाषा	नेपाली मानक भाषा
जाँनाखेरी	जाँदाखेरी
चाँवल	चामल
जवाफ	जवाफ

चोत्रा	चुत्रा
ऐँस्यालु	ऐसेलु
लप्केओस	ढल्केओ
साथ्या	साथी

४.५.२.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको मुख्य उद्देश्य राणाकालिन समाजले जनतामाथि गरेको अन्यको घोर विरोध गरेर जनमानस माथि न्याय दिलाउनु नै हो । यस लोककथामा अतिमानवीय चरित्रलाई अघि सारेर प्राचीन समाजको प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गर्नु हो भने अर्कोतिर राजकुमारले गर्ने अन्यायपूर्ण र व्यभिचारी कार्यको भर्सना गर्नु यस लोककथाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

४.५.३ सासू ब्वारीको कथा

४.५.३.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित सामाजिक लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला जिनावाङ गा.वि.स. निवासी श्री ठाकुरप्रसाद डाँगीको मुखारबिन्दबाट २०६७-१०-१२ गते सङ्कलन गरिएको हो । यस कथाले अरूप्रतिको लोभ र त्यसले निम्त्याएको दुस परिणामलाई देखाउन खोजेको छ ।

४.५.३.२ मूलपाठ

एकादेशनु एउटा गाउँनु सासू ब्वारी रछिन् । ब्वारीले सासूलाई धेरै जस्तो खान नदिन्या भाइरै राख्न्या, आदा रोटी दिन्या निगो नमान्या गन्यारछे । एक दिन छोराले खोलाबाट माछा मारिन ल्यायो छ र भित्र लगिन पखालिन पकाउन लाग्याउ देखिन बड्डीले भनिछ- ' फल नदिया पनि भोल त दिउला ।' यो कुरा ब्वारीले सुन्या पछि सासूलाई सोधि छ र सासुले भनिछ हुन्न मेरो मन्या टयाम भइगो बुढेसकाल भइगो अब छोराले सार्गनु लिइन जलाया हुन्छ । हामची ब्वारीले पोइसित सासूले यस्तो भन्नु हुन्छ भनिन् भनिछ ।

हामची छोरो आइन ज्यालाई बोकिन सार्गनु पुचायो छ । छोराले ज्यालाई सार्गनु पुचायापछि सलो चाँच्योछ र आगो सलकाउदा सलाई भेटायोनछ । ऊ सलाई ल्याउन घर जान्छु भन्यो छ र गयोछ । त्यई बेलानु ज्याचाँइ सलोबाट भरिन जङ्गलपाई गई छ । छोरो घरबाट सलाई ल्याइन आयोछ, सलानु आगो लगायो छ । उसले ज्यालाई जलाया भन्ने सोच्यो छ । उता जङ्गलनु अर्को गाउँबाट डाँकाहरूले ताउला, गाग्रा चोरिन ल्या रछन् । बुरीलाई देख्यापछि गोसाँ आयो भनिन ताउला, गाग्रा नलगेर भाग्या छन् । बडडीले तिनी ताउला, गाग्रा बोकिन घरनु ल्याइछ । ज्या आयापछि छोरो पनि आयो छ र ज्यालाई के ल्यायौ भन्यो छ । ज्याले भनिछ- ' क्या हुनो तेरो बाले ताउला, गाग्रा कमाइन राख्या रछन, लैला भन्या र ल्याइछु अज नामरा-नामरा भाँरा त हुँइ छन् । तिनलाई भोलि जान्छु ल्याउन । ब्वारीले भनिछ- तपाई जानु पदैँन सासू विचरा बुरीमान्छ, म जाम्ला ।

अर्को दिन छोराले उस्तै गरी जोईलाई पनि सागरनु लग्योछ । बेलीत मैले सलाई विस्थाउथेँ आज त लैन्छु भन्यो छ । छोराले जोईलाई सार्गनु लग्यापछि सलो चाच्यो छ र जोईलाई त्यसमा हाल्यो छ । हामची उसले सलाई कोरिन बाल्योछ र घरमा गयोछ । जोई पनि जलिंगैछ । छोराले राति बाटो हेरेछ तर जोई आइन्छ । छोराले ज्यालाई सोध्योछ उ किन आईन ? ज्याले भनिछ- किन आउली त्यसका ससुराले हुई बस्न्या भन्या हुनन् भोलि आउले । हामची ब्वारी भोलीमात्र नाई कि कहिलै पनि आइन्छ ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.३.३. कथानक

यो लोककथा सामाजिक लोककथा हो । यसमा समाजमा ब्वारीले आफ्नो सासूप्रति गर्ने व्यवहारको चित्रण गरेको छ । यस कथामा आफ्नो बुहारीले सासूलाई राम्रो नमानेको सासूले दुःख पाएर बाच्नु भन्दा मर्ने चाहना गरेको र ब्वारीले आफ्नो लोग्नेलाई

सासूलाई मसानघाटमा लगेर जलाइदिने जस्ता दुष्टप्रवृत्ति गरेको देखिन्छ । यसरी छोरोले आमालाई मसानघाटमा लिएर सलोचाँचेर आमालाई राख्छ, अनि सलाई नभएकोले सलाई ल्याउन फेरी घरमा गएर सलाई ल्याएर आउछ, तर चितामा राखेकी बूढी भागेर जङ्गलमा जान्छिन् । उता छोरो आएर सलोमा आगो लगाइ दिन्छ । आमा जङ्गलमा गएको समयमा डाँकाहरूले ल्याएका भाडाँकुडा लिएर आमा घरमा आउछिन् । घरमा आएर बुढाले दिएका भाडाँकुडा भनेर छोरा ब्वारीसँग कुरा गछिर्न तर यस्तो कुरा सुनेर लोभी छोराब्वारीले धनको लोभले छोरोले ब्वारीलाई चितामा लिएर जलाइदिन्छ र घरमा आएर साभूँ सम्म पर्खिन्छ तर स्वास्नी नआउदा आमालाई ब्वारी नआएको कुरा बताउछ । आमाले आज ससुराले आनन दिएनन् होला भोलि आउछे भनेर जवाफ दिन्छे तर ब्वारी भने कहिलै नआउने भएकै हुन्छे । यसरी यो कथा वियोगान्तमा टुङ्गेको छ । यसमा छोरा ब्वारीले बुढीलाई हेला गर्नु आदि भाग हो भने, बुढी चिताबाट भागेर घरमा आउनु मध्य भाग र छोरोले ब्वारीलाई चितामा जलाउनु अन्त्य भाग हो ।

४.५.३.४ पात्र

यस कथामा मानव पात्रहरूको प्रयोग भएको छ । जस्मा बूढी, उसको छोरा, ब्वारी आदि रहेका छन् । यस कथामा सासू प्रमुख पात्रका रूपमा देखिएकी छ । छोरा र ब्वारी सहायक पात्र र डाँकाहरू गौण पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । यस कथामा सासू र ब्वारी गतिशील पात्र र डाँका र छोरो गतिहीन पात्र हुन । सासू र ब्वारी नारी पात्र हुन । डाँका र छोरो पुरुष पात्र हुन । यस कथामा आमा अनुकूल सतपात्र हु भने ब्वारी र छोरो प्रतिकूल असत पात्र हुन ।

४.५.३.५ परिवेश

यस कथामा ग्रामीण परिवेश रहेको छ । ग्रामीण परिवेशको बुढीको घर, मसानघाट, र जङ्गलको ठाउँ आदि स्थान मुख्य रहेका छन् । यो कथा रैखिक ढाँचामा लेखिएको छ । यसमा छोरोले आमालाई घरबाट मसानघाट सम्म लिएर जलाउने प्रयत्न गरेको र आफ्नो स्वास्नीलाई चितामा जलाएको समय सम्मको घटना वर्णित छ । यस

कथामा समाजको चेतनामा दुसी पलाएको समाजिक अशिक्षा र त्यसले निम्त्याएको समस्या देखाउन खोजिएको छ ।

४.५.३.६ भाषाशैली

रोल्पा जिल्लामा प्रचलित कथा भएकोले यसमा भाषिकाको प्रयोग भएको छ । यसमा पनि सरल र कतै कतै करण र अकरण वाक्यहरू नछुटिने किसिमका छन् । यसमा प्रयोग भएका कथ्य भाषाको प्रयोग निम्न तरिकाले गर्न सकिन्छ ।

भाषिका	भाषा
ब्वारी	बुहारी
दिन्या	दिने
निगो	नसहने
बड्डी	बुढी
सार्गनु	मसानघाट
ज्याँ	आमा
गोसाँ	समानको मालिक
हामची	त्यसपछि

४.५.३.७ उद्देश्य

यस कथाले दिन खोजेको मुख्य भाव “पाप धुरीबाट कराउछ” भन्ने हो । यो कथा उपदेशको रूपमा स्थापित भएको छ । यस कथाले बुढेसकालमा हेला गर्न हुदैन । अर्कोलाई हेपेमा आफुलाई पनि कसैले हेप्न सक्छ । लोभ गर्नु हुदैन लोभले लाप लापले विलाप निम्त्याउछ भन्नु नै यसको उद्देश्य रहेको छ ।

४.५.४ युवकउ कथा

४.५.४.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित दैवीक लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला पाखापानी निवासी, श्री भेदिराम वलीबाट २०६७-१०-१४ गते सङ्कलन गरिएको हो । यस कथामा अलौकिक विषयवस्तु जोडेर मनोरञ्जन प्रदान गर्नु रहेको छ । यसका साथै यस कथाले मान्छे स्वार्थी हुदोरहेछ भन्ने कुरा पनि जानकारी दिएको छ ।

४.५.४.२ मूलपाठ

एकादेशनु यौटा मन्दिर रछ । त्यो मन्दिरनु यौटा पुजारी पनि रछ । त्यो पूजारी दिनकै पूजा गर्न जान्छ रछ । त्यो मन्दिरनु यौटा केटो पनि पूजा गर्न आउन्छ रछ र पुजारीले जे-जे भन्छ, त्येइ-त्येइ युवकले भन्ने रछ । यसैगरी त्यो युवकले दस वर्ष त्येइ मन्दिरनु वितायो छ ।

एक दिन त्येई मन्दिरमा भगवान कृष्ण जोगीको रूपधारण गरिन आयाछन् र त्यो युवकउ त्यस्तो काम देखिन भन्याछन् - ' हे बालक तिमी किन यस्तरी यो मन्दिरमा बेकारनु समय खेर फाल्याछौ बरू म सित हर । यति भन्यापछि युवकले भन्यो छ - ' म तपाईंजस्ता जोगीसित जान्न किनकी मलाई मेरा ज्याबा, श्रीमती, छोराछोरीहरूले धेरै माया गर्छन म नभयापछि तिनीहरू बाँचन सक्दैनन् । फेरी पनि जोगीले आफुसित जाने विन्तीभाउ गर्यो छ, तर जति गर्दा पनि युवकले मानेन्छ । हामची जोगीको रूपधारण गर्ने कृष्ण भगवानले त्यो युवकलाई त्यसका परिवारले कतिको माया गर्नु रछन भनिन विचार गरयाछन् । एक दिन त्यो युवक पूजा गरिन घरमा फर्क्यो छ । राति विरामी पचो छ । हात खुट्टा शरीर मचा मान्छ, जस्तो भयाँछन् । कन्नु, कपाल दुःखयो छ तर भित्री सास भने अलिअलि पुटुक-पुटुक मात्र गर्नु रछ । ज्याबाले छोरो मचो भनिन भाइर आँगनानु ल्याइन सुतायाछन् ।

त्येई बेलानु जोगीको रूपधारण गरिन तिनै भगवान कृष्ण आयाछन् र भन्याछन् - ' म तिमीहरूको छोरालाई बचाउछु तर तिमीहरूले सर्त मान्नुपर्छ ।' यति सुन्यापछि तिनीहरूले भन्या छन्- हामीले जे गर्न पनि तयार छम तर हाम्रो छोरालाई बचाइदिनुहोस । यति था पायापछि ती जोगीले ज्यालाई भन्याछन्- म तिम्रो छोरालाई बचाईदिन्छु तर तिमी आफै मर्नु पर्छ । यति भन्यापछि ज्याले भनिछन् - 'नाई प्रभु म त मर्न चाहन्न बरू

छोरै मरोस । यति भन्यापछि बा, श्रीमती र छोराहरूलाई सोध्यो छ । तर कसैले पनि युवकउलागि मर्न चाहेयनन् । बरू युवक मचाउ हेर्न चाहेछन् । तर भगवानले त्यो युवकलाई पानी छर्किन व्युँभायाछन् । पछि सोध्या छन्- तिम्रो परिवारका मान्छेले कतिको माया गर्नु रछन भन्ने कुरा मैले थाहा पाइसके भनिन सबकुरा बतायोछ । अब त मसँग तिम्री जान्छौ होला भनिन सोध्याछन् । सब कुरा थाहा पाए पछि युवकले म तपाइसितै जान्छु भनिन कृष्ण भगवान सित हिरयोछ ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.४.३. कथानक

प्रस्तुत लोककथा दैवीक लोककथा हो । यस कथामा भगवानले जोगीको रूपधारण गरेर युवकलाई उद्धार गरेको विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा एउटा युवकले धेरै वर्ष सम्म मन्दिरमा गएर विताएको प्रसङ्ग उल्लेखित गरिएको छ । एकदिन युवकको नजिक भगवान जोगीको भेष धारण गरेर आएर युवकलाई आफुसँग जान अनुरोध गर्छन तर युवकले आफु जोगीसँग नजाने, घरमा परिवारले धेरै माया गर्ने कुरा बताएपछि भगवानले परिवारका सदस्यहरू परीक्षण गर्न पुग्दछन् । परिवारका सबै सदस्यहरूले आफु मर्न नचाहने कुरा बताएपछि कथा समाप्त हुन्छ । यसरी प्रस्तुत लोककथाको कथन पद्धति रैखिक ढाँचाको छ । युवक दिन-दिनै मन्दिरमा जानु कथाको आदि भाग हो । भगवानले जोगीको रूपधारण गरेर युवकलाई परिवारले कतिको माया गर्दा रहेछन् भन्ने जानकारी प्राप्त गर्नु कथाको मध्य भाग हो भने युवक जोगीसँग हिड्नु कथाको अन्त्य भाग हो ।

४.५.४.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथामा जस्तै यसमा पनि मानव र दैवीक पात्रको भूमिका रहेको छ । यसमा अलौकिक पात्र भगवान, मानव पात्रहरू, युवक, पूजारी र युवकका परिवारहरू रहेका छन् । यस कथाको प्रमुख पात्र युवक नै रहेको छ । भगवान सहायक पात्रका

रूपमा देखापरेका छन् । युवकका परिवारहरू गौण पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । यस कथामा अनुकूल पात्रका रूपमा युवक र भगवान रहेका छन् भने प्रतिकूल पात्रका रूपमा युवकका परिवार रहेका छन् । यसरी पुरुष पात्रका रूपमा युवक, पूजारी, भगवान र युवकका बुबा रहेका छन् भने नारी पात्रका रूपमा युवककी आमा रहेकी छिन् ।

४.५.४.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथामा ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको छ । यस कथामा गाउँको एउटा मन्दिरमा युवक पूजा गर्नु, यसका साथै यसमा युवकको घरको वर्णन गर्नु आदिले ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

४.५.४.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथामा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित स्थानिय भाषिकाको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत लोककथामा प्रयोग भएको स्थानीय भाषिकाको प्रयोग छ । जस्तै: आया छन्, ज्या, सरिल, भाइर आदि भाषिकाको प्रयोग गरिएको छ ।

४.५.४.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो । यसका साथै शिक्षा प्रदान गर्नु पनि यसको उद्देश्य रहेको छ । यसमा अलौकिक पात्र भगवानलाई मानवीय रूप दिएर उभ्याएकोले बच्चादेखि वृद्धासम्म सबैलाई यसले मनोरञ्जन दिएको छ । अर्कोतिर मान्छे आफ्नो स्वार्थ पूरा भएपछि मात्र अरूको भलाइमा लाग्न सक्छ भन्ने कुरा देखाउन खोजेको छ ।

४.५.५ दुई बैनीको कथा

४.५.५.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित सामाजिक लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला जिनावाङ गा.वि.स निवासी, हरिवहादुर डाँगीवाट लिएको हो । यो कथा

२०६८-०३-१२ गते सङ्कलन गरिएको हो । यस कथाले दुई वैंनी बीचमा भएको डाह र रीसलाई देखाउन खोजेको छ ।

४.५.५.२ मूलपाठ

एकादेशनु दुई बैनी रछिन् । यौटी दिदीर अर्को चाई बैनी रछे । दिदी गरिब रछे र बैनीचाँइ धनी रछे । बैनी धनी भयाले सुःखैसित जीवन बिताएइ रछे । तर दिदी चाँइ गरिब भयाले अर्काउ काम गरिन आफ्नो गृस्थि गरेइ रछे ।

एक दिन दिदी बाउरे गर्न जान लागेइ रछे र माजै बाटानु दुई बैनीको भेट भयोछ । बैनीले दिदीलाई त कहाँ जान लागेइछस भनिछ, दिदीले भनिछ- 'छोराछोरीलाई खाउने वस्तु केही छैन त्यइ भइन बाउरे गर्न जान लाइछु । फेरि बैनीले भनिछ- तँइले आज मेरा जउरा मार्दे म तलाई कोदो देला र तेरा छोराछोरीलाई खाउलेस भनिछ । बैनीको भन्याउ मानिन दिदीले दिनभर बैनीका जउरा मारिदिछ, साँज घर जान्या बेलानु बैनीका टाउकामा एउटा जउरो भेट्यो छ र बैनीले दिदीलाई कोदो दिन्छ । साँज पर्यापछि दिदी रूनै-रूनै घर फर्किछ । बाटानु हरदा एउटा स्यालले देख्यो छ र भन्यो छ - ' तिमी किन रुन्छेउ ? ' हामची दिदीले भनिछ - ' म बाउरे गर्न जान लागेइ थ्याँ, बाटानु बैनीले भेटी र मलाई जउरा मारदे म तलाई कोदो दिमला भनि तर अहिले मलाई कोदो दिइन । यस्तो कुरा सुनेपछि स्यालले भन्यो छ- ' तिमी घरमा गइन घरका चार कुना पोत्नु र बत्ती बाल्नु । दिदीले यो कुरा सुनेपछि अच्चम मानिछ र घरमा गएर चार कुना पोतेर बत्ती बालिछ । राति स्याल आएर पोत्या ठाउँमा पैसाउ दिसा गर्दयोछ ।

अर्को दिन विहान दिदी उठिछ र चार कुनामा हेरिछ, त्यो चार कुनामा पैसै-पैसा देखिछ । ऊ खुःसी भइछ । उसलाई पैसा भन्या पाथी चाइयो तर घरमा पाथी नभया कारणले उसले पाथी ल्याउन छोरालाई बैनीको घरनु पठाइछ । बैनी दिदीको छोरो पाथी माग्न आयाउ देखिन तीन छक परिछ । बैनीले पाथीको बिटा मन्नेट गाईको मल लगाइन पाथी दिइ छ । दिदीले पैसा भर्दा मल लगायको ठाउँमा पैसा टास्यो छ । बैनीले पाथीको मन्नेट हेरिछ र पाथीनु एउटा पैसा टास्याउ देखिन बैनीले अच्चम मानिछे र तुरून्तै दिदीको घरमा गइन सोधि छ । दिदीले भनिछ- मैले तेरो जउरा मारिदिया तर साँभमा तैले कोदो नदिया पछि म रूनै-रूनै घरमा जान लागेइ थिए । माज बाटानु स्यालसँग भेटभयो र मैले त्यसलाई सबै कुरा बतायाँ । स्यालले घरनु पोत्न र बत्ती बाल्न लगायो ।

भोलि पल्ट विहान हेर्दा त पोत्या ठाउँमा त पैसै पैसा । बहिनीलाई पनि लोभ लाग्यो । बहिनी पनि यस्तै साँझमा रुनै-रुनै घरमा जान लाग्यो बेलामा स्यालले बाटामा भेट्यो र स्यालले सोध्यो किन रोएको ? बहिनीले भनि दिदीका दिनभर जउरा मारिदिया तर साँझमा कोदो दिनिभन्या कोदो दिइन । स्यालले उसलाई घरमा गएर घरका चार कुना पोतेर बत्ती बालने भनेर भन्यो छ । राति स्याल आयो छ र चारकुनामा दिसा गरिदियो छ । भोलिपल्ट बैनी मस्तै पैसा भयाहुनन् भनिन् हेरन जान्या बेलानु स्यालले चार कुनामा दिसा मात्रै रछ । हामची स्याललाई गाली गर्दै दिसा पुछिन फालिछ ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.५.३ कथानक

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित सामाजिक लोककथा हो । यस कथामा बहिनीले दिदीलाई गरेको शोषणको चित्रण गरेको पाइन्छ । यस कथामा कथन पद्धति रैखिक किसिमको छ । यस कथाको रैखिक ढाँचा नियालेर हेर्दा दिदीले बैनीको जुम्मा मारिदिनु कथाको आदि भाग हो, स्यालरूपी भगवानले पैसा दिसा गरेपछि दिदी आनी बैनीको घरमा पाथी माग्न जानु मध्य भाग र बैनीलाई स्यालले दिसामात्रै गरिदिनु कथाको अन्त्य भाग हो ।

यसरी विषयवस्तुका दृष्टिले लोककथालाई हेर्दा सामाजिक लोककथा हो । दुई बैनीको बीचमा हुने रिसलाई यस कथामा देखाइएको छ । यस लोककथामा समाजमा हुने श्रमशोषणलाई विषयवस्तु बनाउनुका साथै त्यस्तो शोषण गर्ने मान्छेलाई भगवानको पनि कुदृष्टि रहन्छ भन्ने विश्वासलाई पनि देखाउन खोजेको छ ।

४.५.५.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथामा मानव र मानवीय पात्रको भूमिका रहेको छ । यसमा प्रमुख पात्रको रूपमा दिदी, सहायक पात्रका रूपमा बैनी र गौण पात्रका रूपमा स्याल रहेको छ । यस कथामा बैनी र स्याल गतिशील पात्रका रूपमा स्थापित भएका छन् भने दिदी गतिहीन पात्र हुन । त्यसै गरी स्याल र दिदी अनुकूल पात्र हुन भने, प्रतिकूल पात्रका रूपमा बैनी आएको छ । यसरी यस लोककथामा दिदीको मुख्य भूमिका रहेको छ ।

४.५.५.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथामा ग्रामीण परिवेशको वर्णन पाइन्छ । बाउरे गर्न जानु, त्यसरी बाउरे गरेपछि कोदो ज्याला दिनु जस्ता कुराले ग्रामीण परिवेशको झल्को आएको छ । ग्रामीण क्षेत्रका मान्छे अर्काको काम गर्न जाँदा ठगिने वातावरणले पनि कथाको परिवेश ग्रामीण हो भन्न सकिन्छ ।

४.५.५.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथा हो । यसमा रोल्पा जिल्लाको स्थानीय भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा वाक्यहरू पनि सरल र सहज छन् । यसमा गरीब, पैसाजस्ता आगन्तुक शब्द तथा धनी भगवान्जस्ता तत्सम शब्दको प्रयोग भएको छ ।

४.५.५.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको मुख्य उद्देश्य अर्ती-उपदेश दिनु रहेको छ । यस कथाको माध्यमबाट अर्कालाई ठगनु हुदैन, यदि मान्छेमा ठगने प्रवृत्ति भएमा त्यसको परिणाम नराम्रो हुन्छ भन्ने सन्देश यस कथाले दिन खोजेको छ । अर्को तर्फ यस कथाले मनोरञ्जन प्रदान गर्नु पनि रहेको छ ।

४.५.६. गफाडीको कथा

४.५.६.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित सामाजिक लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला जिनावाङ गा.वि.स. निवासी, श्री टिकाराम डाँगीबाट २०६७-११-०२ मा सङ्कलन गरिएको हो । यस कथाले असंभव कुराले पनि मान्छेलाई वास्तविक जस्तो तुल्याउछ भन्ने कुरा देखाउन खोजेको छ ।

४.५.६.२ मूलपाठ

एकादेशनु दुई वटा पण्डित रछन् । ती पण्डित पूजा गराउनका लागि सँगसँगै पल्लो गाउँमा गयाछन् । जाँनाजाँना बाटोमा मस्तै गर्मी भयो छ पसिनाले शरीर भिज्यो छ, नजिकै बरपीपलको रूखमुनि शीतलो खान बस्याछन् । ती मध्ये एक जना पण्डितले अर्को पण्डितलाई पसिना पुछ्दै भन्यो छ -“अ पण्डित जी ! केही गफ गर्नुहोस । ” अर्को पण्डितले कपाल कन्याउदै लौ पण्डित जी गफ सुन्नुहोस भन्दै गफ गर्न थाल्यो छ । ऊ त्यो गाउँमा एकजना १०० वर्षकी बूढी थिइ रे । एकजना मानिस उसलाई भेट्न ठूलो काँडे मिश्री लिएर गएछन् । त्याँहा पुगेपछि ती बूढीले बाबु मलाई केही नलाइदि भेट्न आयौ भनिछन् । ती मानिसले मिश्री ल्याइदिएको छु भनी दिएछन् बूढीले कचाम-कचाम चपाउन थालिछे । चपाउँदा चपाउँदै एकदम ठूलो आगोको भिल्का निस्की बूढीको कपालमा आगो लागेछ र खरको छाना भएको घरमा पनि आगो लागेछ । गाउँका मान्छे आगो निभाउन आएर बूढीलाई आगो लाग्नुको कारण सोधेछन् । बूढीआमाले आगो लाग्नुको वृतान्त बताइछिन् । यति भनेपछि अर्को पण्डितले धत् पण्डित जी ! यस्तो पनि कही हुन्छ ? उमेरकाले त मिश्री खान सक्दैन, त्यसमाथि पनि १०० वर्षको बूढीले मिश्री चपाउँदा पनि यस्तो उपद्रो हुनसम्छ ? अरे पण्डित जी, भएको त कुरा हुन्छ नि नभएको कुरात गफ । यो त गफपो गरेको भनेछन् । दुबै पण्डितहरू हाँस्रै पूजा गराउन गाउँतिर लाग्या छन् ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.६.३ कथानक

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथा हो । यस कथामा दुई जना ब्रह्ममणहरूको गफलाई शृङ्खलित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । दुई जना ब्राह्मणहरू एक गाउँबाट अर्को गाउँमा पूजा गराउन जान लाग्दा बाटोमा गर्मी हुनु र छहारीको मुनि शीतल खानु । ब्राह्मणले गफ गर्नु । १०० वर्षकी बुढीले मिश्री खादा मुखबाट आगोको ज्वाला दन्किनु । आगोले बुढीको कपाल र घरहरू धोस्त हुनु । गाउँलेहरू आएर आगो लाग्नुको कारण थाहा पाएर आगो निभाउनु जस्ता कथानक रहेको छ । यसरी दुई ब्राह्मण भेटभएर छहारीमा गफ गर्नु कथाको आरम्भ हो भने १०० वर्षकी बुढीले मिश्री खादा मुखबाट आगो लाग्नु र उसको कपाल घरहरू धोस्त हुनु चरम बिन्दु हो त्यसैगरी बुढीको कपालमा र घरमा आगो लागेर गाउँले जम्मा हुनु कथाको अन्त्य हो ।

४.५.६.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथामा प्रमुख दुई पात्र रहेका छन् । यी दुई पात्र समान वर्गीय पात्रका रूपा देखापरेका छन् । जसमा दुवै पात्र सत पात्रका रूपमा स्थापित भएका छन् । सहायक पात्रका रूपमा १०० वर्षकी बुढी रहेकी देखिन्छ । जस्ले कथामा रोचकता थप्ने काम गरेका छ । गौण पात्रका रूपमा त्यस गाउँका मान्छेहरू रहेका छन् । यसरी कथालाई रोचक र मनोरञ्जनात्मक थप्ने पात्रका रूपमा बुढी नै देखापरेकी । यी दुवै पात्र सत र अनुकूल पात्रका रूपमा देखापरेका छन् ।

४.५.६.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथा ग्रामीण परिवेशमा संरचित लोककथा हो । यस कथामा आएका प्रसङ्गले ग्रामीण परिवेशको झल्को निम्त्याउदछ । जस्तै गर्मीको समयमा छहारीमा शीतल वस्नु । गाउँमा आगो लागेको समयमा गाउँलेहरू जम्मा हुनु जस्ता घटनाले कथाको परिवेश ग्रामीण रहेको छ ।

४.५.६.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथाको भाषाशैली सरल र सम्प्रेषणात्क किसिमको छ । जस्मा कथानक रैखिक ढाँचामा संरचित भएको छ । थुप्रै कथ्य भाषाको प्रयोग भएको छ । आदि मध्य र अन्त्यको क्रममा कथा रहेको छ ।

कथ्यभाषा

लेख्यभाषा

शीतलो

शीतल

बाउन

ब्राह्मण

४.५.६.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको प्रमुख उद्देश्य मानिसलाई मनोरञ्जन प्रदान गरेर आनन्द दिलाउनु हो । फुर्सदको समयमा मनोरञ्जन लिनका लागि भनिएका लोककथाहरू सबै सत्यय हुदैनन् । यी केवल आनन्द लिनको लागि मात्र हो भन्ने सन्देश यस कथाले दिएको छ ।

४.५.७. बालकउ कथा

४.५.७.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित सामाजिक लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला राँक गा.वि.स. निवासी, श्री गणेश वलीबाट २०६७-११-०६ गते सङ्कलन गरिएको हो ।

४.५.७.२ मूलपाठ

एकादेशनु एउटा किसानको छोरा, ब्वारी र नाति रछन् । किसान बूढो भयापछि केही काम गर्न नसकन्या, हिडडुल गर्न पनि नसकन्या भयो छ । छोराब्वारीले यसले साह्रै दुःख दियो मर्दा पनि नमन्या भनी आधा पेट खान दिन्या, हेला गर्न्या फुटेको माटाको खपेटामा नमीठो पकाएर दिने र आफुहरूले मीठोमीठो पकाएर खान्या रछन् । एक दिन बूढो छोराब्वारीले हेला गरेको देखी मस्तै पीर मानेर पेटीमा बसेर रुन थाल्योछ । रोएको सुनेर सात वर्षको नातिले बाजे ! बाजे ! तपाईं किन रोएको ? भनीन सोध्दा रोएको छैन

भनिन भान गरयोछ । त्यति भन्दा पनि नातिले नमान्दै नमानि हजुरका आँखामा आँसु छ मलाई नछक्याउनुहोस म तपाईंलाई सयोग गर्छु भन्यो छ । बूढाले नातिका कुरा सुनी रुदै भन्न थाल्यो छ- तेरा बाज्याले आफुले मीठोमीठो खान्छन् मलाई आधापेट फुटेको भाँडामा खाना दिइ मस्तै हेला गर्छन । बाजेका कुरा सुनि नातिले भन्यो छ -साँज भात खान आउँदा लोट्याजस्तै गरिन थाल, कचौरा फुटाल्नु म तपाईंलाई गाली गर्याजस्तो गर्छु । त्यो सुन्यापछि मेरो बाज्याले राम्रो गरिहाल्छन् नि ! भनिन भनेछ । साँज बूढो भात खान आउँदा नातिले भने जस्तै गरी भाँरा फुटाले छ । नातिले भाँरा फुटाल्याउ देखिन मैले मेरा बामालाई बूढो भयापछि यिनै भाँरा राखेर पछि खान दिम्ला भनेको त फुटाल्ने, अब कैले मेरा बाज्यालाई बूढा भयापछि केमा खाना दिन्या हो भन्दै गाली गरयो छ । राति सुत्यापछि सात वर्षको बालकले अहिले त हामीलाई यस्तो भन्छ पछि हामी बूढा भयापछि कस्तो गर्ला भनिन निदायनछन् । बिहान उठेर बूढाबालाई देखी सम्भेछन् हामीले अहिले हाम्रा बूढाबालाई हेला गरेपछि पछि हामीलाई पनि यस्तै हुन्छ भनी अहिले हामीले बूढालाई राम्रो गर्याउ देखिन हाम्रो छोराले पनि पछि राम्रो गर्छकि भनेर बूढोलाई मीठोमीठो खान दिने, राम्रो राम्रो लुगा दिने माया गर्ने गर्न थालेछन् ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.७.३ कथानक

यस कथामा पारिवारिक समस्याको चित्रण गरिएको छ त्यसैले यो कथा सामाजिक लोककथा हो । छोरा बुहारीले सुरूमा बाबु बूढो भएर काम गर्न नसकेको हुनाले हेला गरेका छन् भने छोराले बाजेलाई गाली गरेको सुनी भोलि आफु पनि त्यस्तै भइन्छ भनी हेला गरेकोमा पश्चत्ताप मान्दै पुनः बाबुलाई राम्रो गर्न थालेको घटना यस कथामा आएको छ ।

यस कथामा कथाको प्रारम्भ बूढालाई छोरा बुहारीले हेला गर्नुबाट आरम्भ भएको छ । बूढोलाई नराम्रो र फुटको भाडाँमा खाना दिएकोले बूढो दुःखी भएर रुन थालेको कथाको विकास भाग हो भने बूढो खाना खान आउदा लोटेभै गरी सधैँ आफुले खाने माटाको खोपेटो थाली फुटाल्नु कथाको चरमोत्कर्षक भाग हो । थाल फुटेको देखी नातिले बुढालाई गाली गरेको बहाना बनाउनु कथाको सङ्घर्षहास र छोराको कुरा सुनी आफ्ना आमाबाबुलाई राम्रो गर्नु कथाको समापन भाग हो । यस कथाले वृद्ध भयो भने काम गर्न सक्दैन, अरूको भरमा बाच्नु पर्ने कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.५.७.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथामा मानव पात्रको भूमिका रहेको छ । मान पात्रका रूपमा बूढा, छोरा-बुहारी र नाति रहेका छन् । प्रमुख नायक पात्रका रूपमा नाति रहेको छ किन भने नातिको मुख्य भूमिकाले बूढाको समस्या समाधान भएको छ । किनकि बाजेलाई हेला गरको थाहा पाएर अनेक बहाना गरेर बाबुआमालाई आफुले हेला गरेकोमा पश्चाताप गराएको छ । यो पात्र सहयोगी पात्रका रूपमा देखापरेको छ । यो अनुकूल, सत र गतिशील पात्रका रूपमा स्थापित भएको छ । छोरा-बुहारी पहिले प्रतिकूल पात्रमा देखिएता पनि पछि अनुकूल, सत पात्रको रूपमा देखिएका छन् । यसरी यस लोककथाका पात्र नाति प्रमुख पात्र , बूढो र उसका छोरा-बुहारी सहायक पात्र हुन् ।

४.५.७.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथा लौकिक परिवेशमा निर्मित छ । यस कथामा पारिवारिक वातावरणलाई आत्मसात गरिएको छ । यस कथाको अवस्थालाई नियाल्दा पहाडी क्षेत्रको अशिक्षित परिवारमा घटेको घटना देखिन्छ । यस कथामा बूढालाई हेला गर्नु, फुटेको थालीमा खाना दिनु जस्ता वाक्यहरूले पनि कथा पहाडी वस्तीको कुनै सानो अशिक्षित गरिब परिवारलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ ।

४.५.७.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथाको भाषाशैली वर्णनात्मक, सरल, सहज र बोधगम्य छ । कथ्य भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको छ ।

४.५.७.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाले बालबालिकाले पनि सामाजिक कुप्रथालाई हटाउन सक्छ भन्ने कुरा देखाएको छ । प्रत्येक मानिस समयको अन्तरालमा बृद्ध हुन्छ । बृद्ध भयो भन्दैमा उसलाई हेला गर्नु हुदैन । भोलि आफु पनि बूढो हुनु पर्ने हो भन्ने उपदेशमूलक शिक्षा

दिनु यस कथाको उद्देश्य रहेको छ । त्यसै गरी पुरानो पुस्तालाई नयाँ पुस्ताले सहयोग गर्नु पर्छ भन्ने नीति शिक्षा पनि यस कथाको उद्देश्य हो ।

४.५.८. घमन्डी सिंह र छट्टु स्यालउ कथा

४.५.८.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित रिस र डाह सम्बन्धी लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला पाखापानी गा.वि.स. निवासी, श्री पहलबहादुर डाँगीबाट २०६७-११-०९ गते सङ्कलन गरिएको हो । यस कथामा घमन्डको कारणले सिंह खोरमा थुनिनु परेको कारण देखाउदै कुनै व्यक्तिलाई पनि सानो र हेलसारी सोच हुँदैन भन्ने शिक्षा दिएको छ ।

४.५.८.२ मूलपाठ

एकादेशको जङ्गलनु सिकारीको खोरनु एउटा सिंह पस्यो छ । त्यही बाटो भएर एक जना ब्राह्मण त्याहाँ टुप्लुक्क आयाछन् । ब्राह्मणलाई देखेर सिंहले बिन्ती भाउ गर्न थाल्यो छ, “हेर ब्राह्मण मलाई यो खोरबाट छुटकारा बनाइदेऊ, मैले तिमीलाई मबाट हुने सयोग गर्नेछु ।” ब्राह्मणले सोच्यो छ, यी त जङ्गली राजा हुन जमानका पक्का हुन्छन्, पक्कै पनि यिनले आफ्नो कबुल पूरा गर्ने छन् । यो सोछेर ब्राह्मणले सिंहको खोरको चुकुल खोलिदियाछन् । हामची सिंह खोर बाहिर आयो उसले गर्जदै म यतिका दिन सम्म भोको छु, त्यसैले अब म तलाई खान्छु भन्योछ । यो कुरा सुनेर ब्राह्मण डरायोछ । हामची त्यसबाट बच्ने उपाया सोच्यो उसले भन्यो छ- “जङ्गली राजा, मलाई खान त खाऊ तर खानुभन्दा पइला कसैलाई साची राखेर मात्र खाऊ ।” यति भनेर सिंह र ब्राह्मण मस्तै हर्याछन् । पर एउटा पीपल रछ सिंहले त्यसलाई सोध्यो,- “पीपल म यो ब्राह्मणलाई खाउँ कि नखाउँ ।” पीपलले भन्यो, “अधिका ब्राह्मणले मलाई जल चडाउथे तर आजका ब्राह्मणले मेरा हाँगा काट्छन्, त्यई भइन खाया हुन्छ ।” फेरि ब्राह्मण र सिंह पर गएछन् । त्यइवेला उनीहरूले गाईलाई भेटेछन् र सिंहले फेरि सोध्यो छ, “ गाई म यो ब्राह्मणलाई खाँऊ कि नखाँऊ ?” गाईले आजभोलिका ब्राह्मणले मलाई निकै हेला गर्छन खाया हुन्छ भन्योछ । हामची सिंह र ब्राह्मण त्याँबाट अगाडि बढेछन् । बाटानु

एउटा स्याललाई फेला पारेछन् । सिंहले सोधेछ, “स्याल राजा म यो ब्राह्मणलाई खाऊँ ? ” ब्राह्मणले भनेछ, “ हेर त स्यालराजा, यो खोरमा थुनिएको सिंहलाई मैले छुटकारा गरिदिया, परिणाम यसले मलाई खान्छु भन्छ ।” स्याल राजाले भनेछ, “यो हुन सक्दैन ? सिंह राजा कसरी खोरमा पर्छन र मलाई देखाऊ ?” स्याल, सिंह र ब्राह्मण सबै खोर भएकै ठाउँमा पुगे र स्यालले भन्यो, “ तपाईं कसरी खोर भित्र पस्नु भयो ।” यसपछि सिंह पहिले जस्तै खोरमा पसेको थियो त्यस्तै गरेर खोरमा पस्यो । ब्राह्मणले खोरको चुकुल लगाइदियो, हामची स्याल राजाले ब्राह्मणलाई भन्यो, “बाजे तपाईं अब घर जानुहोस्, सिंहराजा अब मजाले त्यहीं राज गर्नुहोस् ।” यसरी घमन्डी सिंहलाई पुनः खोरमा हुलेर ब्राह्मण र स्याल आ-आफ्नो बाटो लाग्याछन् । यसरी स्यालजु जूक्तिबुद्धिले गर्दा ब्राह्मण सिंहको जालबाट उम्कन सफल भएछ ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.८.३. कथानक

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथा हो । यो लोककथा रिस र डाहको लोककथा हो । एउटा सिंह आफ्नो घमण्डको कारण कसरी खोरमा परेको छ भन्ने कुरा यसमा देखाउन खोजिएको छ । यस कथाको कथानक ब्राह्मणले सिंहलाई खोरबाट निकालिदिएपछि सुरु हुन्छ । ब्राह्मणले सिंहलाई खोरबाट बाहिर निकालेपछि उल्टै सिंहले ब्राह्मणलाई खाने कुरा गर्नु, ब्राह्मणले कसैलाई साक्षी राखेर मात्र खाने भन्नु, सिंहले पीपललाई खाने इच्छा व्यक्त गर्दा पीपलले खाए हुने विचार व्यक्त गर्नु, सिंहले पुनः गाईलाई सोध्दा गाईले पनि खाए हुन्छ भन्नु , सिंहले फेरि स्यालले ब्राह्मणलाई खाने नखाने भन्दा पनि कुरा बुझ्नु पर्ने कुरा बताउनु । ब्राह्मणले स्यालसँग बेलिविस्तार सुनाउनु । स्यालले सिंह कसरी खोरमा गएको जान्नु इच्छुक भएपछि सिंह स्याल र ब्राह्मण खोर भएको ठाउँमा पुग्नु । सिंह खोरमा खानु र ब्राह्मणले खोरको छिटकनी लगाइदिनु जस्ता घटनाहरू घटित भएका छन् ।

४.५.८.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथाको प्रमुख पात्र सिंह हो । यस कथामा सिंह स्वार्थी प्रवृत्ति भएको पात्र हो । यही स्वार्थी प्रवृत्तिका कारणले सिंह खोरबाट उम्केपछि पनि पुनः खोरमा थुनिनु परेको छ । यस कथामा सहायक पात्रका रूपमा ब्राह्मण र स्याल आएका छन् । ब्राह्मण सहयोगी पात्रका रूपमा लदेखापरेको छ । ब्राह्मण कुनै पनि प्रकारको विपत आइपर्दा नआत्तिएर सोचविचार गरेर अधि बढने पात्र हो । स्याल पनि सहायक पात्रका रूपमा देखापरेको छ । स्याल आफ्नो जुक्तिबुद्धिले सिंहलाई खोरमा थुन्न सफल भएका पात्रका रूपमा देखापरेका छन् । यस कथामा पीपल र गाई गौण पात्रका रूपमा देखिएका छन् । यस कथालाई रोचकतामा ल्याउने प्रमुख पात्रका रूपमा स्याल देखापरेको छ । सिंह असत, प्रतिकूल पात्र हो भने ब्राह्मण र स्याल गतिशील, सत, अनुकूल पात्र हुन ।

४.५.८.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथा लौकिक परिवेश अन्तर्गत ग्रामीण परिवेशमा संरचित रहेको छ । एक जना ब्राह्मण अर्को गाउँमा जानको लागि जङ्गलको बाटो हिंडेर जानुपर्ने भएकोले यस कथामा पहाडी परिवेशको झल्को आएको छ । यातायातको असुविधाका कारण वनमा वनमा बाघभालु सिंहको डर भएको भए पनि पैदल हिंडेर एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जानुपर्ने बाध्यता रहेको छ । भौगोलिक विकटताका कारण यातायात पुग्न सकेको छैन । यसका साथै यस कथामा प्रयोग भएका पात्रहरू र यस कथामा आएका प्रसङ्गले पनि यो कथा ग्रामीण परिवेशमा रचिएको लोककथा हो भन्न सकिन्छ ।

४.५.८.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथाको भाषाशैली सरल, सहज र बोधगम्य छ । यस लोककथामा रोल्पा जिल्लाको भाषिकाको बढी प्रयोग भएको छ । पस्यो, आयाछन्, जमान, हामची, पइला, स्यालउ आदि जस्ता शब्दको प्रयोग भएको छ ।

४.५.८.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको मुख्य उद्देश्य नीति शिक्षा दिनु र गौण उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु रहेको छ । यस लोककथामा ब्राह्मणले खोरबाट सिंहलाई निकालेपछि सिंहले उल्टै ब्राह्मणलाई खान्छु भन्दा ब्राह्मणले जुक्तिबुद्धि लगाएर स्यालको सहयोगमा सिंहलाई खोरमा थुनिदिएको छ । त्यसैले स्वार्थी प्रवृत्ति कसैले पनि देखाउनु हुँदैन यदि देखायो भने जो सुकैले पनि दुःख पाउँछ भन्ने शिक्षा दिनु यस लोककथाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

४.५.९. राँकेभूतको कथा

४.५.९.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित देवीक लोककथा हो । यो रोल्पा जिल्ला जि.गा.वि.स निवासी, श्री खिमलाला डाँगीबाट २०७६-११-२० गते सङ्कलन गरिएको हो । यस कथामा ब्राह्मणले भूतलाई तन्त्र विद्याका सहायताले आफ्नो कब्जामा पार्न सफल भएको कुरालाई देखाउन खोजेको छ ।

४.५.९.२ मूलपाठ

एकादेशमा एकजना ब्राह्मण तन्त्र विद्यामा मस्तै सिपालु रहन । उनको तन्त्र विद्याको बारेमा चारैतिर हल्ला फैलिएको थियो । तेइभईन बूढा आफुलाई कुनै पनि समयमा डर मान्दा रहेन्छन् । आफ्नो तन्त्र विद्यामा ढुक्क भएका कारणले उनी राति-बिराती कुनै पनि समयमा हिडथेँ । एकदिनको कुरा हो । बूढा रातको समयमा घर फर्कन लाग्या थिए । उनी घरको नजिकको खोलामा जब आइपुगेका थिए, त्यसैवेला उनलाई कसैले बोलाएको सुने । हामची उनले “को हो ?” भने । हामची ऊ त्याहाँ बाट “ म राँकेभूत हुँ” भन्ने आवाज आयो छ । त्यो सुनेर उनले आफ्नो तन्त्र विद्याको प्रयोग गरे । नभन्दै त्याहाँ राँकेभूत रहेछ भन्ने बूढालाई ढुक्क भयो छ । त्यसपछि राँकेभूत बूढाको नजिक आयो छ र उनलाई खान्छु भन्योछ । त्यो सुनेर बूढालाई हाँसो उठेछ अनि राँकेभूतलाई भनेछन् , “लौलौ, हेरौ, तैले कसरी मलाई खान्या रह्यस ?” त्यति भनेपछि उनीहरूका बीच तन्त्रमन्त्रका बीच द्वन्द चलेछ । त्यसबेलानु राँकेभूतले एउटा सर्त राखेछ

। “यदि मैले जिते भने म तँलाई खान्छु, यदि मैले हारेपछि तैले जे भन्छस म त्यो मान्न तयार छु ।” राँकेभूतको सर्त सुन्यापछि ब्राह्मणले पनि सर्त राखेछ -“ यदि मैले हारे भने मलाई तैले खालास् तर मैले केही गरी जिँत्या भने तँ मेरो घरमा काम गर्न जानुपर्छ ।” हामची राँकेभूत र बूढा दुवैले एक-अर्काको सर्त मञ्जुर गरे । अब ती दुईका बीच द्वन्द्व चल्दै गयोछ । अन्तमा राँकेभूतले हारेछ । हारेपछि भूतले भन्यो छ- “ म तेरा घर जान्छु तर तैले मलाई काम दिनुपर्छ । एउटा छुट्टै चौरमा मेरो कुटी बनाइदिनु पर्छ र खाना त्यई कुटीमा लगिदिनु पर्छ । खाना छाडेर आउदा कुटीतिर फर्केर हेर्न पाइने छैन, यदि त्यस्तो गरेमा अनिष्ट हुने छ अनि तैले मलाई काम दिन नसकेपछि मैले तँलाई खान्छु ।” यस्तो कुरा सुनेर बूढाले भरपुर काम दिने भन्यापछि भूत ब्राह्मणको पछि-पछि लाग्यो छ । बूढाले घर पुगेर राँकेभूतसँग भएका सम्भौताका बारेमा घर परिवारलाई बतायाछन् । हामची राँकेभूतले काम माग्नु थालेछ । बूढाले “बारी खन राँके ! ” भनेछन् । राँके तुरुन्तै बारी खनेछ । हामची राँके खेत खन भनेछन् । तुरुन्त खेत पनि खन्यो छ । एवम् क्रमले बूढाले भनेको काम राँके तुरुन्तै गर्न थालेछ । यो देखेर गाउँका सबै मानिसहरू पनि अचम्म पर्न थालेछन् । एवम् प्रकारले उनलाई खाना कुटीमै लगिदिने रचन् । त्यसै क्रममा एकदिन बूढाको सबै काम सकिएछ । अब बूढालाई चिन्ता लाग्यो छ के काम दिन्या भनेर । बूढाले रातभर सोच्यो छ र घरको आँगनमा एउटा बाँसको लिङ्गो गाड्नु लगाएछ । काम भएको बेलामा काम गर्न लगाउने काम नभएको बेलामा राँकेभूतलाई त्यही लिङ्गोमा चढन पठाउदा रहेछन् । यदि राँके तल फेदमा भए “माथि चढ राँके ! ” भन्दा रहेछन् भने राँके जब माथि गयो तब बूढाले “ तल भर राँके ! ” भन्दा रहेछन् । एवम् क्रमले तल माथि गर्दा राँकेभूत हैरान भयो छ र बूढाका पञ्जाबाट कसरी छुटकारा पाउने भन्ने उसलाई लाग्यो छ । एक दिन बूढीकी ब्वारीले राँकेभूतलाई खाना पुर्चाएर फर्कदा कुटीतिर हेरिछ । त्याहाँ त राँकेभूतले मान्छेका खप्पर खादै रहेछ । त्यो देखेर ऊ त्यहीँ बेहोस भई मरी । हामची बूढालाई पनि कसरी यसलाई धपाउ भन्ने भएछ र बूढाले आफ्नो तन्त्र विद्याको प्रयोगले राँकेभूतलाई घरबाट धपाएछ ।

राँके पनि त्याहाँ बाट गएछ । बूढालाई पनि मजा भयो छ ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला
यो कथा बैकुण्ठ जाला
भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.९.३ कथानक

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित एउटा अतिमानवीय र अतिरञ्जित लोककथा हो । यो अर्काको कुभलो गर्नाले आफ्नो पनि भलो हुँदैन भन्ने आशय बोकेको काल्पनिक तथा अतिरञ्जित कथा हो । यस कथामा राँकेभूतसँग बूढाको भेट भएपछि कथानकको आरम्भ भएको छ । बूढा र भूत बीच विवाद हुनु, भूतलाई बूढाले तन्त्र विद्यामा हराउनु, भूत भूत बूढाको घरमा काम गर्न जानु, भूतले केही सर्त राख्नु, भूतले सबैकाम फक्ते पार्नु, सम्मको भाग कथानकको मध्य भाग र बुहारीले भूतलाई खाना छाडेर फर्कदा भूतको कुटीतिर फर्केर हेर्नु, बुहारीको मृत्यु हुनु कथाको अन्त्य भाग हो । अन्तमा बूढाले भूतलाई तन्त्र विद्याको प्रयोगले धपाएपछि कथानकको अन्त्य भएको छ । यस कथामा राँकेभूतको क्रियाकलापले कथानकलाई अगाडि बढाउन सहयोग पुऱ्याएको छ । यो कथा सरल र सहज ढङ्गबाट संरचित भएको छ ।

४.५.९.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथामा प्रमुख पात्रको रूपमा मानवेत्र पात्र राँकेभूत रहेको छ । ऊ तन्त्र विद्याको कारण मान्छेको जालमा पर्न गएको पात्र हो । यस कथाको राँकेभूत अलौकिक कार्य गर्ने पात्रको रूपमा देखा परेको छ । यस कथामा सहायक पात्र ब्राह्मण र उसका परिवारहरू रहेको छन् । ब्राह्मण तन्त्र विद्यामा निपूर्णता प्राप्त गरेको पात्र हो । साहसी पात्र ब्राह्मणले भूतलाई आफ्नो बसमा पार्न सफल भएको छ । गौण पात्रका रूपमा गाउँलेहरू रहेका छन् । यस कथालाई रोचकता प्रदान गर्ने काम राँकेभूत नै रहेको छ ।

४.५.९.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथा ग्रामीण परिवेशमा आधारित र अलौकिक तरिकाले संरचित लोककथा हो । यस कथामा तन्त्र विधाको प्रसङ्गले त्यसबेलाको समाज तन्त्र विधामा विश्वस्त थियो भन्न सकिन्छ । तन्त्र विधाले भूतलाई पनि आफ्नो वशमा ल्याउन सक्नुले यो प्राचीन समाजमा प्रचलित सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण गरिएको पाइन्छ । यसका साथै खेतवारीको प्रसङ्गले सांस्कृतिक परिवेशको चित्रण गरेको पाइन्छ । यस कथामा जादुटुनामुनाको कारणले यो कथा प्राचीन समाजलाई सङ्केत गरेको पाइन्छ ।

४.५.९.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथाको भाषाशैली वर्णनात्मक र केही शब्दहरूको अर्न्तमिश्रित भएको जस्तो छ । कतै-कतै उपभाषिकाको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.५.९.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो र यस कथामा ब्राह्मणले भूतलाई तन्त्र विधाका सहायताले आफ्नो कब्जामा पार्न सफल भएको छ । यस कथाले भूतप्रति विश्वास देखाउदै जसरी मान्छेलाई भूतले छुल्छ त्यसैगरी मान्छेले पनि आफ्नो जुक्तिबुद्धिले भूतलाई आफ्नो कब्जामा राख्न सक्छ भन्ने कुरालाई अङ्कित गर्न खोजिएको छ ।

४.५.१० फिस्टाको कथा

४.५.१०.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित पशुपक्षीसँग सम्बन्धीत लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला ओत गा.वि.स निवासी, श्री रत्नबहादुर महारावाट २०६७-११-२१ गते सङ्कलन गरिएको हो । यस कथामा अलौकिक विषयवस्तु बनाएर कथालाई विस्तार गरिएको छ । जसको कारणबाट चरोले घमण्डी राजालाई देखाएको नराम्रो अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । यो कथा मनोरञ्जनको लागि महत्व छ ।

४.५.१०.२ मूलपाठ

एकादेशमा राजारानी बस्दथे । रानीले आफ्नो बारीमा कपासको खेती गरेकी थिइन् रे ! कपास फक्रेर दाना लाग्दा पछि फिस्ताले कपासका दाना खाना आउन थाल्यो । दुई चार पटक कपास खायापछि राजाले फिस्ता धपाएछन् । फेरि पनि फिस्ता आएर कपास खान छाडेनछन् । हामची राजाले सिकार गरी मासु खाने विचार गर्छन् । राजाले गुलेली लिएर कपासको बारीतिर सिकार गर्न गया छन् । राजाले फिस्तालाई दुई टुक्रा पारे । दुई टुक्रा पार्नेबित्तिकै फिस्तो अचम्मले बोल्न थाल्यो, “राजा एउटा म दुईटा, राजा एउटा, म दुईटा” ।

फिस्ताले त्यस्तो भन्दा सुनिन राजालाई रिस उठयो र नोकरलाई तेलमा हालेर भुटन लगाए । फिस्तो फेरि कराउन थाल्यो, “राजा फुस्रो, म चिल्लो, राजा फुस्रो, म चिल्लो, राजा फुस्रो, म चिल्लो ।” राजालाई अब खपिनसक्नु भयो छ र “खै खै यसलाई खाउँ” भने । नोकरले राजालाई मासु ल्याएर दियो । राजाले फिस्ताको मासु कपाकप खाए । खाइसकेपछि फिस्ताले फेरि “म भित्र, राजा बाहिर, म भित्र, राजा बाहिर ” भन्न थाल्यो । राजाले रिसाएर नोकरलाई भने, “तँ तरवार लिएर बस्, म दिसा गर्छु, त्यसैबेलामा तैले यसलाई काट ” यति भनेर राजा दिसा गर्न बस्यो । राजको दिसाबाट चरो फत्त निस्केर रूखको टुप्पामा गएर बस्यो । यता तरवार लिएर बसेको नोकरले चरो काटछु भन्दा राजको चाक काट्यो । राजाको चाक काटियापछि चराले खुसी हुँदै भन्यो, “राजको चाक काटियो मेरो के काटियो ।” यसरी राजालाई फिस्ताले हरायो ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.१०.३ कथानक

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा प्रचलित लोककथा हो । यो कथा पशुपक्षीसँग लोककथा हो । यस कथामा एउटा चराले राजालाई हराएको प्रसङ्ग शृङ्खलित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । राजाले कपासको खेती गर्नु र फिस्तो चरो कपासका दाना खाना आउन

थालेपछि यसको कथानक आरम्भ भएको छ । राजाले फिस्टाको सिकार गर्नु र फिस्टो चरोलाई मारेर काटनु, काटेको चरो मानिस भै बोल्न थाल्नुसम्मको अवस्था कथानकको विकासको अवस्था हो । राजाले खाएको चरो पेटभित्र हल्ला गर्न थाल्नु राजाको दिसाबाट चरो फुत्त निस्केपछि कथानकको अन्त्य भएको छ । यस कथामा राजा र मन्त्रीको प्रसङ्गले कथानकलाई अगाडि बढाउन सहयोग पुऱ्याएको छ ।

४.५.१०.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथामा मानव र मानवेत्तर पात्र आएका छन् । मानव पात्रमा राजा र मानवेत्तर पात्रका रूपमा चरो । प्रमुख पात्रका रूपमा राजा र फिस्टे चरो आएका छन् भने सहायक पात्रका रूपमा रानी र मन्त्री आएका छन् । राजाले घमन्डी र मूर्खता पूर्ण व्यवहार देखाएका छन्, जसले गर्दा एउटा फिस्टा चरासँगको रिसले राजा आफै नासिनु परेको छ भने फिस्टाले अलौकिक शक्ति प्रदर्शन गरेको छ । काल्पनिक तत्वको प्रधानता रहेको यस कथाको पात्र फिस्टोले मानवीय भाषा बोलेर मनोरञ्जन प्रदान गरेको छ ।

४.५.१०.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथा दरबारिया परिवेशमा रचिएको लोककथा हो । यस कथामा राजाले फिस्टाको सिकार गरेको देखाउनु, तत्कालीन राजाहरूको सिकार खेलेर मनोरञ्जन लिने परम्परालाई प्रस्तुत गरेको छ । एउटा सामान्य चरोलाई मार्नको लागि तरवार बस्न नोकरलाई आदेश दिनुले कथाको परिवेश सहरिया हो । यस कथाले सहरिया परिवेशको दरबारिया वातावरणको प्रतिक तुल्याउछ । यसका साथै काटेको चरो बोल्नुले अलौकिक परिवेशको सङ्केत गर्दछ ।

४.५.१०.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथाको भाषाशैली सरल सहज र बोधगम्य किसिमको छ । जसमा कतै-कतै मौलिक आगन्तुक शब्दहरूको पनि प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.५.१०.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको प्रमुख उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो । यस कथामा काटेको चरो बोल्नु, राजाले फिस्टो चरो खानु, दिसाबाट चरो आउनु आदि घटनाहरूले श्रोतालाई मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो । यस कथामा एउटा घमन्डी र मूर्ख राजाको व्यावहारलाई एउटा सामान्य चरोले समेत हराउँछ र पराजित हुनु पर्छ भन्ने सन्देश दिन खोजिएको छ ।

४.५.११ छट्टु स्याल र उटको कथा

४.५.११.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित पशुपक्षी सम्बन्धी कथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला घर्तीगाउँ गा.वि.स नरमान बुढाबाट २०६७-११-२१ मा सङ्कलन गरिएको हो ।

४.५.११.२ मूलपाठ

एकादेशनु यौटा गाँउनु स्याल बस्न्यारछ । तेइ गाउँनु एउटा उट पनि बसन्त्या रछ । स्याल मस्तै छट्टु भयाहुनाले उसले गाउँनु मस्तै सताउ रछ । स्याल सधैँ गाउँनु डुलन्या रछ । एकदिन घुम्दा-घुम्दै स्यालले एउटा चउरमा उँटलाई चरिरयाउ देख्यो छ । स्यालको मनमा पाप जाग्योछ र उसले उँटको छेउमा गइन भन्यो छ- “ए ! उँट दाइ यत्रो जनावर भइन् पनि क्या यस्तो जाबो खाइरयाछौ ,बरू ऊ त्यो पाल्लो बारीनु उखु पाइन्छन् । ति हिर्नुहोस ! त्याहाँ गइन तपाईं पेटभरि उँखुको रस खानुहोस ।”

उँट पनि मस्तै लोभि रछ र स्यालउ कुरा पत्यायर उट र स्याल त्याहाँबाट हिड्याछन् । हिड्न्याबेला बीच बाटोमा ठूलो खोला पर्न्या रछ । स्यालले त्यो खोला तर्न सकेन्छ र भन्योछ -“उँट दाइ म तपाईंको कन्नामाथि बस्छु ।” यति भन्यापछि उँटले पनि मान्यो छ र कन्नामा बसालिन खोला तरायो छ । दुबै पाल्लो गाउँतिर लाग्याछन् । उँटचाई उखुंबारीनु लाग्योछ र स्याल साईँ गाउँतिर चल्ला चोर्न हर्योछ । उँटले मजाले उँखु खान थाल्यो छ । स्यालले गाउँमा गइन दुई चार वटा चल्ला खायो छ । स्याल चल्ला खाईन उँट भयाउ ठाउँमा आयो छ र उँटलाई भन्न थाल्योछ, - “ऐ ! उँट दाइ अहिले

सम्म भुरो भरिएन ?” अब जाउँ नत्रभने म बेसरी कराउछु अनि गोसाँ आइन तिमलाई चुटछ तर उँट अझसम्म पनि अघाउ थिएन् । त्येइ भइन उँटले स्याललाई भन्योछ - “तिमी एकछिन हि चुपलागेर बस ब एक छिननु अघाउछु ।” स्यालले नसुन्या जस्तो गरिन मस्तै करायो छ । स्याल कराउ सुनिन गोसाँ उँखुबारीनु आइपुग्यो छ । उँटले आफ्नो बारीमा मस्तसित उँखु खाइरयाको देखेर गोसा रिसले चुर हुदै जोरसित उँटलाई चुट्न थाल्यो छ । उता स्याल भन्याउ उँखुबारीको कुनामा लुकिन बसेको रछ । एकछिन पछि उँट कन्नो लतकाउदै भाग्यो छ । हामची स्यालले जिस्कदै भन्योछ -“क्या हो उँट दाइ उँखुको रस त साहै मलो रछ कि क्या हो ।” उँटचाइ केही पनि नबोलिन चुपचाप आफ्नो बाटो हिड्यो छ । स्याल पनि उँटको पछाडि-पछाडि लुखुर-लुखुर हिड्यो छ । केइ पर पुग्यापछि पइला तरयाको खोला आयो छ । फेरि पनि स्याल उँटको कन्नामाथि बस्यो छ जब उँट माजै खोलामा पुगेको बेलामा भन्यो छ-“स्याल भाइ मलाई मस्तै गर्मी भयो म यहि बस्छु । ” स्यालले मस्तै विन्ति गर्या पनि उसको कुरा नसुन्या जस्तो गरिन माजै खोलानु बसिन स्याललाई खोलानु बगायो छ । ऊ बगदै-बगदै गयापछि बीचमा पुग्यापछि होसमा आयोछ र आफ्नो घरतिर जान लाग्यो छ । घर जानखेरी बाटानु फेरि उँटसँग भेट भयोछ । भिज्याउ स्याललाई देखिन उँटले के छ स्याल भाइ ? पौडि खेल्न धेरै आउन्या रछ कि क्या हो । हामची स्यालले मन्टो निउरयाइन् आफुले उँटलाई गरयाउ काम सम्भयोछ । आफुले गरेको काम कै बदलानु खोलामा बग्नु परेको कुरा थाहा पायो र उँटसित माफ माग्योछ र अब देखि कसैलाई पनि दुःख नदिने बाचा गदै त्यस दिन देखि स्याल र उँट मिलिन बस्न थालेछन् ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.११.३ कथानक

प्रस्तुत लोककथा पशुपक्षीसँग सम्बन्धित लोककथा हो । यस कथामा दुई मानवेत्तर पात्र रहेको छन् । प्रस्तुत लोककथाको ढाँचा रैखिक आदि, मध्य र अन्त्यको

क्रममा रहेको छ । कथाको प्रारम्भ स्याल र उटको भेट चौरमा भएको देखि बारीमा मकै खाने सम्मको भाग हो भने । बारीमा मकै खादा मालिकले भेट्नु । उटलाई हिकारुन खोज्दा स्याललाई चोट लाग्नु स्याल र उट घर्तर्त लाग्नु बीच खोलामा गएर उटले स्याललाई बगाउनु मध्य भाग र स्याल र उट भेट भएर एक आपसमा दुःख नदिने वाचा गर्नु अन्त्य भाग हो । बग्नुको कारण पत्तालाई स्याल उटसँग क्षामा मागेर आत्मीय भावना हुनुले कथा संयोगान्तकको मोड लिएको पाइन्छ । यसरी यस लोककथामा कथाको बीच भागमा कौतुहलता पनि सिर्जित भएको पाइन्छ । उट बारीमा उखु खाई रहेको समयमा स्याल गराउनु । बारीमा मालिक आउनु र स्यालको मनमा उटलाई अब के हुन्छ त भनि कौतुहलता हुनु । यसरी कथामा द्वन्दको पनि रहेको पाइन्छ । जुन द्वन्द स्याल र उट बीचमा रहेको छ । पहिला स्याल बारीमा रमाउनु पछि उट खोलामा रमाउनुले कथाले एकातिर पापको परिणाम र अर्कोतिर आपसमा सहयोगको भावना जस्ता विषयवस्तुलाई समेटेको छ ।

४.५.११.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथा पशुपक्षीसँग सम्बन्धित भएतापनि यसमा मानव र मानवेत्तर पात्र रहेका छन् । मानवेत्तर पात्र उट र स्याल हुन भने उखुको मालिक मानव पात्र हो । प्रस्तुत लोककथाको संरचनालाई केलाएर हेर्दा उट र स्याल मुख्य पात्र हुन भने उखुको मालिक गौण पात्र हो । उट सत, अनुकूल र गतिशील पात्र हो भने स्याल र उखुको मालिक असत, प्रतिकूल पात्र हुन ।

४.५.११.५ परिवेश

यस लोककथामा ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको छ । किनकि उट चौरमा दूबो खानु , स्याल आएर पल्लो गाउँको उखुबारी जाने सल्लाह दिनु , स्यालले कुखुरा खानु, उखुमालीक बारीमा आउनु उनीहरूलाई त्याहाँबाट भगाउनु, खोला भेटिनु आदिले ग्रामीण परिवेशको झलक आउदछ ।

४.५.११.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथाको भाषाशैली सरल,सहज र बोधगम्य छ । वर्णनात्मक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा रोल्पा प्रचलित भाषिकाको प्रयोग पाइन्छ, जस्तै:

भाषिका	भाषा
वस्न्यारछन्	वसेका रहेछन्
तेइ	त्यही
मस्तै	धेरै
कन्नामाथि	ढाडमाथि
भयाउ	भएको
भुरो	पेट
गोसाँ	मालिक
मलो	गुलियो
माजै	बीच

४.५.१२ सुग्या रागसको कथा

४.५.१२.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित अतिरञ्जित लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला जि.गा.वि. निवासी, श्री सेते भाँक्रीबाट २०६७-१२-०५ गते सङ्कलन गरिएको हो । यस लोककथाले टुनामुनाको अतिरञ्जित कुरालाई देखाउन खोजेको छ । यस कथामा सुग्या रागस भूत खेतमा जानु, नाच्मा आउनु, त्यतिखेरै विलित हुनु जस्ता घटना अतिरञ्जित घटना हुन । यो कथाको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो ।

४.५.१२.२ मूलपाठ

एकादेशको एउटा गाउँनु यौटा सुग्यारास नाम गर्याउ भूत वस्न्या रछ । त्यो गाउँका सब ठाउँमा डुल्ल्या रछ । ऊ अचम्मको रछ । बच्चाका माभनु बच्चा जस्तो हुन्या र बूढाका माभनु बूढो होइजाने रछ । त्यो कताबाट आउन्या र कताबाट जान्या केइ पनि थाहा नहुन्या रछ । सग्या रास राति खेतमा गइन खेतनु राख्या हलाज्वाली लिइन नदीनु फालिदिन्या रछ । त्याहाँका किसानहरू यो समकस्याबाट साह्रै सत्ताया छन् । एकदिन त्यसलाई पत्ता लाउन्या विचार गरिन रातिनु केइ मान्छे खेतनु गइन बस्याछन् ।

सूग्या रासलाई हलोज्वाली फाल्त लागेउ देखिन उसलाई च्याप्प समातिन नदीमा फाल्याछन् । हामची ऊ त्यो ठाउँमा कहिलै पनि आयोन्छ ।

एउटा गाउँनु तिहारको बेला रछ । त्याँ दिनकै नाच गान हुन्या रछ । त्यो नाचाम बीस जना मान्छेहरू आ-आफ्नै तालनु कुमनु कुम जोरेर नाचन्या रछन् । गीत गाउँदै नाचै गर्न्या रछन् । त्यो हुलमा पनि सुग्या रास आइन नाचन्या रछ । नबोलिन अरू मान्छेसित कुमनु कुम जोरिन दिनका नाच आउन्या रछ । नाच्ने बेलानु मान्छ गन्दाखेरि २१ वटा र नाच्यापछि घरमा जानेखेर २० जना मात्रै हुन्यारछन् । यो क्रम महिनौ सम्म भयो छ ।

एक दिन नाचन्या मान्छेहरूले त्यो नबोलिन नाचन्या मान्छेको टाउकानु धागो बान्दिन्या विचार गर्त्याछन् । एकपटक नाचन्या बेलानु उसका कपालनु यौटा मान्छेले सुग्या रागसले था नपाउने गरी धागो बान्दियो छ । हामची सब घर-घर लाग्याछन् । भोलिपल्ट धागो जाँ-जाँ गयाउछ त्या-त्या गयाछन् । त्यो धागो भीरउ गुफानु गयाउ देख्याछन् ।

हामची भोलिपल्ट गाउँलेहरू पराल ल्याइन गुफाउ भुन्नु आगो लगाइदिया छन् । सुग्या रागस त्याहाँबाट भागिन सुकीदह पारि पुग्योछ । हामची त्यो गाउनु कहिलै आयन्छ ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.१२.३ कथानक

यस कथाको प्रारम्भ एउटा गाउँमा भूत बस्नेबाट भएको छ । गाउँमा नाच गाँन गर्दा मेलापात हुदा सुग्या रास आउने मान्छेसँग हिडने गरेको, खेतबारीमा गएर हलाज्वाली नदीमा बगाइदिनु कथाको विकास भाग हो भने मान्छेले त्यसलाई थाहा

पाउनु टाउकोमा धागो बाधिदिनु, कथाको चरमोत्कर्ष भाग र मान्छेहरूले सुग्या रागसलाई ओडारमा आगो लगाएर जलाउनु कथाको समापन भाग हो । उपयुक्त घटना शृङ्खलाहरू मिलेर उक्त कथा पूर्ण बनेको छ । अतः एउटा प्रण कथानक भएको सफल र लोकप्रिय कथाको रूपमा रहेको छ ।

४.५.१२.४ पात्र

प्रस्तुत कथामा मानव र मानवेतर पात्रको भूमिकामा अगाडि बढेको छ । मानव पात्रहरूमा गाउँका मानिसहरू रहेका छन् भने मानवेतर पात्रका रूपमा सुग्या रागस भूत रहेको छ । यस कथाको प्रमुख नायकको रूपमा केटो रहेको छ । यो पात्र कथाको सुरुदेखि अन्तिमसम्म उपस्थित भएको छ । गाउँका अन्य मानिस र भूत सहायक पात्रका रूपमा स्थापित भएका छन् । भूतप्रेतप्रतिको विश्वासलाई आधार मानेर बनेको यस कथाका पात्रहरू मध्य केटो गतिशील, सतपात्रका रूपमा देखापरेको छ भने भूत असत, प्रतिकूल पात्रका रूपमा स्थापित भएको छ ।

४.५.१२.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथाको परिवेश लौकिक र ग्रामीण रहेको छ । यस कथामा खेतबारी, हलाज्वाली, खोला आदि जस्ता शब्दबाट यसको परिवेश पहाडी रहेछ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । चाडपर्वमा भेलाभएर नाचगाँन गर्नुले पनि पहाडी संस्कारलाई जोड दिन्छ । यसरी कथाको अन्त भागमा आएको पराल, ओडार आदि शब्दले पनि यसको परिवेश पहाडी र अशिक्षित समाजका जनमानसको परिवेशलाई जोड दिएको पाइन्छ ।

४.५.१२.६ भाषाशैली

यो कथा वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा सरल, सहज र बोधगम्य ग्रामीण भाषाको प्रयोग गरिएको छ । यस कथामा प्रयोग भएका मानक लेख्य रूपभन्दा केही भिन्न शब्दहरू प्रयोग भएका छन् ।

४.५.१२.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो । यस कथाले ग्रामीण जनमानसलाई फुर्सदको समयमा कथाभनेर मनोरञ्जन दिनु ने यसको मुख्य ध्यय रहेको छ ।

४.५.१३ लिखे टोकेको कथा

४.५.१३.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित सामाजिक लोककथा हो । यो लोककथा रोल्पा जिल्ला पाखापानी गा.वि.स. निवासी, शङ्कर पुनबाट २०६७-१२-०५ गते सङ्कलन गरिएको हो । यस कथामा आफ्ना दाजुभाइले भाइले कमाएको धन देखि नसकनु भएको कुरा जानकारी दिएको छ ।

४.५.१३.२ मूलपाठ

एकादेशमा दुई जना बूढाबूढी बसन्त्या रछन् । तिनीहरूका तीन भाइ छोराहरू रछन् । ती तीन भाइ छोराहरूमध्ये कान्छाको नाम लिखेटोके रछ । लिखेटोके मस्तै अलिख्छ रछ । उसलाई काम गर्नु जागर कति लाग्नु रहन्छ । अरू दाजुहरू दिनभरि खेतको काममा व्यस्त हुनुारछन् भने लिखेटोके लोफरभएर हिड्ने रछ । केही समयपछि बूढाबूढीको काल भयो छ । बूढाबूढीको कालभयापछि उसका दाजुहरू छुटा भयाछन् । अब लिखेटोके एकलै भयो छ । हामची उसले पेटभरि खान पनि पाएन्छ । उसका दाजुहरूले उसलाई मस्तै दुःख दियाछन् । दाजुहरूको यस्तो बेवार देखेर उसलाई साह्रै रिस उठयो छ र केही गर्ने विचार गयो छ । लिखेटोकेले एकदिन दाजुहरूसँग भनेछ, “खै-खै पाथी दिनुहोस त ? म पैसा भर्छु ।” यो कुरा सुनेर उसका दाजुहरू हुक्याछन् र पाथी ल्याएर दियाछन् । लिखेटोकेले पाथीको माभनु खोटो लायाछन् र त्यसमा एक दुई पैसा लेपेछन् र पाथी लगिन दाजुलाई दियाछन् । यो देखेर उसका दाजुहरू तीन छक्क परेछन् । लिखेटोकेलाई यतिका पैसा कहाँबाट ल्याई कसरी कमाइस ? भनेर सोधेछन् । लिखेटोकेले उत्तर दियो छ -“पल्लो गाउँमा गोरुको मासु बेचेर कमाएको ” भनेछ । यो सुनेर उसका

दाजुहरूलाई पनि पैसा कमाउने लोभ लागेछ र आफ्ना गोरु काटेर पल्लो गाउँमा बेचन गयाछन् । पल्लो गाउँका मानिसले गोरुको मासु बेच्ने भनेर पिटेछन् । हामची उनीहरू निराश भएर घर फक्याछन् । उनीहरूलाई लिखेटोकेसँग मस्तै रिस उठेछ र त्यही भोकमा घरमा आगो लगाइदियाछन् । घरमा दाजुहरूले आगो लगाइदिया पछि ऊ निराश हुँदै घर जलेको खरानी एउटा बोरामा राखेर त्यसमा सानो सुनको टुक्रा पनि राखेर बोरा बोकेर घुम्न गयो छ । त्यइ बेलामा ऊ खोलामा पुग्यो, खोला मस्तै ठूलो थियो । त्याहाँ सासू आफ्नी बुहारीलाई माइतमा पठाउन आएइ रछिन् तर खोला तर्न नसकेर उनीहरू खोला(गार)को किनारामा बसेइ रछिन् । उनीहरूले लिखेटोकेलाई खोला तारिदेउ भनिछन् । पहिले त उसले खोला तारिदिने मानेनछ । पछि एउटा कबुल गचापछि खोला तारिदिने भयोछ । उसले भन्यो छ, -“मैले यो बोरामा सुन ल्याएको छु , यदि खोला तरदा बोलेमा सबै सुन खरानी हुने भएकोले खोला तरदा बोल्न पाइने छैन यदि बोलेमा यो बोरा खरानी बराबरको सुन दिने कबुल गरेपछि लिखेटोकेले उनीहरूलाई खोला तराइदिने भयो छ । खोला तराउदा बीचमा केटी मस्तै डराइछ र जति प्रयास गर्दा पनि उसले आवाज रोकन सकिन्छ, र बोलिहाली छ । हामची लिखेटोके मस्तै रिसायो छ र खोलानु बगाउन लाग्यो छ , कबुल अनुसार पैसा दिमला भन्यापछि उसले खोला तराइदियो छ । खोला तरिन घर पुगेपछि बोरा हेर्दा बोरामा जम्मै खरानी देखिछन् । खोज्दै जादा सुनको एउटा सानो टुक्रा भेट्योछ । हामची सबै सुन खरानी भयो छ भन्न ठानेर लिखेटोकेलाई खरानी बराबरको सुन लिएर पठाइछिन् । त्यतिका पैसा पाएपछि मस्तै खुसी भयोछ र घरमा आएर फेरि पनि दाजुका घरमा गएर पाथी खोज्यो छ । पाथी ल्याएर पैसा भर्न लाग्यो छ , त्यइबेलाम दाजुहरूले उसलाई सोधेछन् -“यतिका पैसा कसरी कमाइस ?” । उसले आफ्नो घरजलेको खरानी पल्लो गाउँमा लगेर बेचेको भनेछ । हामची उनीहरूले पनि आफ्नो घरमा आगो लगाएर मस्तै पैसा कमाउने विचार गरेर आगो लगाएछन् र खरानी लिएर बेचन गयाछन् । कसैले पनि खरानी नकिन्यापछि उनीहरू फर्केर घरमा आया छन् र घरन घाटको भयाछन् । उता लिखेटोकेले आफुले कमाएको पैसाबाट सप्याउ घर बनायोछ र एउटी केटी ब्या गरिन सुखसित बस्यो छ ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.१३.३ कथानक

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथा हो । यस कथामा टुहुराको पनि भाग्य फर्कन्छ, भन्ने कुरा देखाउन खोजेको छ । दाजुहरूको उन्नति-प्रगतिदेखि डाह गर्दा भनै समस्या आउन सक्छ, भन्ने तथ्य कुरा कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । यस कथामा बाबुआमाको मृत्यु पश्चात दाजुहरूले लिखे टोकेलाई दुःख दिन खोजेपछि, यस कथाको आरम्भ भएको छ । लिखेटोकेले पैसा भर्ने पाथी माग्नु, दाजुहरूले कसरी पैसा कमाएको भनी सोध्नु, पल्लो गाउँमा गोरुको मासु बेच्न जानु, पिटाइ खाएर आएपछि घरमा आगो लगाइदिनु, लिखेटोके खरानी लिएर हिडनु, खोलामा पुगेपछि बूढीले खोला तारिदिन आग्रह गर्नु, खोला तार्दा केही सर्त राख्नु, सर्त बमोजिम पैसा तिर्नुसम्मको अवस्था कथानकको मध्य भाग हो भने सुन प्राप्त गरेपछि, विवाह गरेर वस्तु कथाको अन्त्य भाग हो

४.५.१३.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथामा प्रमुख पात्र लिखेटोके रहेको छ । यस कथामा लिखेटोके जुक्तिबुद्धि लगाएर काम गर्ने पात्रका रूपमा देखिएको छ । यस कथामा सहायक पात्रका रूपमा लिखेटोकेका दाजुभाइ रहेका छन् । दाजुहरू अर्काको रिस डाह गर्ने पात्र भएकाले आफ्नो सर्वश्व गुमेका पात्र हुन् । गौण पात्रमा खोला तर्न नसकेकी सासू बुहारी रहेकी छिन् । यस कथामा रोचकता थप्ने काम लिखेटोकेले नै गरेको छ ।

४.५.१३.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथामा ग्रामीण परिवेशको चित्रण गरिएको छ । यस कथामा पाथीबाट पैसा भर्ने प्रसङ्ग, खरको छाना भएको घर, पहाडी भौगोलिक परिवेशको झल्को पाइन्छ । गोरुको प्रसङ्गले पशुपालन समाजको चित्रण भएको छ । खोला तर्नु प्रसङ्गले

ग्रामीण बस्तीमा पुलको अभाव भएको कुरा प्रस्ट हुन्छ । यिनै प्रसङ्गहरू परिवेशका रूपमा आएका छन् ।

४.५.१३.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथाको भाषाशैली सरल,सहज र बोधगम्य छ । जसमा स्थानीय भाषिकाको प्रयोग भएको छ ।

४.५.१३.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको उद्देश्य नीति शिक्षा दिनु हो । गौण उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नु हो । दाजुहरूले आफुभन्दा साना भाइलाई कतिसम्म दुःख दिदा रहेछन् भन्ने कुरा यस कथाले देखाउन खोजेको छ । यस कथाको लिखेटोकेले दाजुभाइद्वारा दुःख खेप्नु परेको छ । उसको प्रगतिप्रति दाजुहरूले डाह गर्नाले आफ्नो सम्पूर्ण चीज गुमाउनु परेको छ । त्यसैले कसैले पनि अर्काप्रति डाह तथा रिस गर्न हुदैन उनीहरूका पनि दिन फर्कन्छन् भन्ने शिक्षा यस कथाले दिएको छ ।

४.५.१४ काग र स्यालउ कथा

४.५.१४.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित नीतिशिक्षा मूलक लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला जिनावाड गा.वि.स. निवासी, श्री पूर्णबहादुर डाँगीबाट २०६७-१२-१२ गते सङ्कलन गरिएको हो । यस कथामा स्वार्थी स्यालले मृगलाई मारेर मासु खाने उद्देश्यले बनाएको योजनामा आफ्नै मृत्यु हुने कुराको जानकारी दिएको छ ।

४.५.१४.२ मूलपाठ

एकादेशको जङ्गलनु काग र मृग बसन्त्या रहन्छन् । दुबैले आपसमा मीत लाया छन् । दुबै एक आपसमा सहयोगी थिए । दुबै खुसी साथ बसेका थिए । यो देखेर त्यही जङ्गलमा बस्ने स्याललाई रिस भएको थियो । स्यालले मनमनै त्यस मृगको मासु कसरी खाने भन्ने योजना बनाउन थाल्यो । एकदिन काग चर्न गएको बेलामा स्याल मृग बसेको

खोरमा आएर मृगसँग मीत लगाउनु र आफुपनि उनीहरूसँगै बसनु कुरा गर्नु । विचारा सिधा मृगले स्यालको गम्कामा लागेर स्यालसँग मीत लगायो । अबदेखि स्याल पनि मृग र कागसँगै बस्न थाल्यो । यो कुरा कागलाई मन परेको थिएन । अबदेखि दुईजना चर्न जाने र एक जनाले खोर हेर्ने सल्लाह गरे । स्यालले मृगलाई कसरी मार्ने र मासु खाने भन्ने सोचमा थियो । एकदिन स्यालको र मृगको चर्न जाने पालो आयो छ । स्यालले मृगलाई किसानले थापेको पासो थापेको मकै बारीतिर चराउन लग्यो छ । चर्दाचर्दै मृग किसानले थापेको पासोमा पर्छो छ । मृगले स्यालसँग गुहार माग्यो छ तर स्याल भने नजिकैको भाडीमा लुकेर बसिरह्यो । उता काग स्याललाई सड्का मान्याकारणले आकाशबाट हेरिरहेको थियो । कागले मृगको यो अवस्था देखेर मृगको नजिकै आएर मरेको जस्तो बहान गर्नु र मैले सड्केत गर्नासात भागनु भनिन सिकायो । एकछिनपछि मकैबारीको गोसा पनि हातमा मुडगो लिएर पासो थापेको ठाउँमा आयो । उता स्याल भने कतिबेला किसान आउँछ र उसले फालेका मृगका आन्द्राभुँडी खान पाइन्छ भनिनु हुकिरहेको थियो । किसानले मृग त मर्छो छ भन्ने सोचेर पासोबाट भिकेर छेउमा राखिन फेरि पासो थाप्न थाल्यो छ । त्यही मौकामा सड्केतका रूपमा काग करायो । मृग एक्कासि उफ्रेर भाग्यो । किसानले एक्कासी नजिकको मुडगो टिपेर हान्यो । मुडगोको चोट नजिकैको कनदमा लुकेर बसेको स्यालको खोरामा लाग्यो । स्याल खुकुक मर्छो । यसरी कागले मृगको ज्यान बचायो ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.१४.३ कथानक

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित पशुपक्षीसँग सम्बन्धित लोकप्रिय कथा हो । यस लोककथाले अर्काको कुभलो कहिल्यै पनि सोच्नु हुदैन, यदि अर्काको नराम्रो सोचेको खण्डमा त्यसले आफ्नै दुर्गति निम्त्याउँछ भन्ने कुरा देखाउन खोजेको छ । यस लोककथामा काग र मृग मिलेर बसेका हुन्छन् पछि तिनीहरू बीचसँग मिलेर बस्ने

स्यालको इच्छा हुन्छ र स्यालले काग चर्न गएको मौका पारि मृगसँग मीत लगाउछ । उता यो कुरा कागलाई मन परेको हुदैन । यसरी यस कथामा काग, मृग मिलेर बसेको देखि स्यालले मृगलाई मार्ने योजनामा मृगसँग मीत लगाउने सम्मको भाग कथाको आदि भाग हो । स्यालले मृगसँग मीत लगाउनु, कागलाई यो कुरा मन नपर्नु, मृग र स्याल मृग चर्न जानु, मृगलाई जुक्ति सिकाउनु सम्मको भाग कथाको मध्य भाग र सिकारीले मृगलाई पासो थाप्नु, स्याल नजिकै लुक्नु, मृग पासोमा पर्नु, स्याल खुसीले रमाउनु तर कागको बुद्धिले मृग पासोबाट मुक्त हुन सफल हुनु र स्याल सिकारीले प्याकेको वस्तुले मर्नु कथाको अन्त्य भाग हो ।

४.५.१४.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथामा प्रमुख पात्रका रूपमा काग र मृग रहेका छन् । यस कथामा काग जुक्तिबुद्धि लगाएर काम गर्ने सत, अनुकूल मुख्य पात्रका रूपमा देखा परेको छ भने किनभने मृग सिकारीको पासोमा परेको समयमा कागको जुक्ति बाच्चन सफल भयो । मृग यस कथामा अरूमाथि तुरून्तै विश्वास गर्ने पात्रका रूपमा देखापरेको छ किनभने स्यालले खाने जुक्तिले मात्र मीत लगाएको थियो । यस कथाको पात्र स्याल स्वार्थी, असत, प्रतिकूल पात्रका रूपमा देखापरेको छ । स्याल त्यही स्वार्थीको कारण मृत्यु हुन पुगेको छ । किसान(सिकारी) समयमा नसोचेर काम गर्ने पात्रका रूपमा स्थापित भएको छ ।

४.५.१४.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथा ग्रामीण परिवेशमा संरचित लोककथा हो । यस कथामा वन जङ्गलको प्रसङ्ग आएको छ । यस कथामा स्याल, मृग जस्ता जनावरहरूको प्रसङ्ग आएको छ । यस लोककथामा कृषि व्यवसायमा तल्लिन भएका समाजको चित्रण गरिएको छ किनभने आफ्नो बाली संरक्षणको लागि पासा थाप्नुले ग्रामीण जनजीवनको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

४.५.१४.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथाको भाषा सरल, सम्प्रेषणी र बोधगम्य छ । यसमा केही कथ्य भाषाको प्रयोग गरेको पनि पाइन्छ । न अकरण जनाउने शब्द भएता पनि वाक्यमा यसले करण वाक्यको काम गरेको पाइन्छ । कथ्य शब्दहरू मुडगो, खानाउ, गोसा आदि शब्दहरूको प्रयोग भएको पाइन्छ ।

४.५.१४.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको प्रमुख उद्देश्य नीति शिक्षा दिनु हो । यस कथामा काग र मृगको एकआपसमा भएको मितेरी सम्बन्धबाट स्यालले डाहा गदै मृगसँग मीत लगाउने प्रताब गर्दछ । मृगसँग मितेरीसम्बन्ध गासेर उसको मासु खाने योजनाले मृगलाई पासोथापेको ठाउँतिर लैजान्छ । मृग पासोमा परेपछि स्याल लुकेर बस्छ तर कागको बुद्धिले मृग पासोबाट उम्कन्छ भने अर्कातिर सिकारीको झटारो स्यालको टाउँकोमा लागेर स्याल मदछ्छ । यसरी यस लोककथाले कसैले डाह गचो भने त्यसले खराब परिणाम भोग्न बाध्य हुन्छ । अरूको रिस तथा डाह गर्नुहुँदैन भन्ने सन्देश यस कथाले दिन खोजेको छ ।

४.५.१५ कैलेनरको कथा

४.५.१५.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित चतुर्चाई लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला जिनावाङ गा.वि.स. निवासी, श्री इज्याक रविन भण्डारीबाट २०६८-०५-०२ गते सङ्कलन गरिएको हो । यस कथामा भूतले मान्छेलाई खाने गरेको तर एक दिन एउटा केटाले बुद्धि र जुक्तिले खोटो घसेर आगो लगाएर मारेको घटना रहेको छ ।

४.५.१५.२ मूलपाठ

एकादेशनु एउटा गाउँ थियो रे ! गाउँको नजिकै एउटा खोला थियो रे ! त्यो खेलामा एउटा कैलेनर बस्थ्यो रे ! कैलेनरले त्यस गाउँका प्रत्येक मानिसहरूलाई पालैपालो गरी खान्थ्यो रे । एकदिन एउटा केटाको पालो आयो रे । त्यसकेटाले कैलेनरलाई मार्ने जुक्ति गचो रे । केटो विहान गाई चराउन वनमा गएको बेला केटाले खोटो सङ्कलन गरेछ रे । साँझ पख केटो वनबाट गाई ल्याएर आयो छ रे । कैलेनरले

केटाको घरमा आएर भन्यो छ-“ तिम्रो नाम के हो ? ” । केटाले जवाफ दियो छ रे । मेरो नाम आफै भनेछ । कैलेनरले केटालाई खाने योजना बनायो छ रे ! तर केटाले भन्यो छ रे खानु भन्दा पहिले मेरो कुरा सुन्नुहोस महाराज । कैलेनरले भन्यो छ रे के कुरा हो भन्न भनेछ । केटाले भने छ । महाजार म सँग बासना आउने तेल छ जस्ले गर्दा तपाईं सामु धेरै मान्छे आउनेछन र तपाईं मजाले खान पाउनु हुनेछ भने छ रे । कैलेनरले पनि त्यो कुरा स्वीकार गरेछ रे । अनि केटाले कैलेनर भूतको शरीरभरि खोटो लगाइदियो छ रे ! । अनि केटाले कैलेनरलाई गाउँमा घुम्न लगायो छ रे ! । कैलेनर मज्जाले गाउँमा घुम्यो छ रे । अनि गर्मीले कैलेनरको शरीरको खोटो पग्लिएर च्याप-च्यापति भयो छ रे । कैलेनर साँढै रिसाएर चुर भयो छ रे । फर्के र फेरि केटाकहाँ आयो रे ! । केटालाई भने छ -“ कि त मेरो शरीरको यो खोटो हटाइदे नत्र भने म तलाई खान्छु । ” फेरि केटाले भने छ रे । ठिकै छ त्यसो भए अब अर्को उपाया छ । कैलेनरले भन्यो छ रे । केटाले सलाई ल्याएर आयो छ रे अनि कैलेनरको शरीरमा आगो लगाई दियो छ रे । अनि कैलेनर भूत साँढै करायो छ रे । भूत कराएको सुनेर अरू भूत पनि जम्मा भएछन् रे । अनि भूतलाई सोधेछन् -“ के हो ? । ” भूतले जवाफ दियो छ रे आफै । अनि अरू भूतहरू तीन छक्क परेछन् रे ।

सुन्नेलाई सुनको माला

भन्नेलाई फूलको माला

यो कथा बैकुण्ठ जाला

भन्ने बेलामा खुरुखुरु आइजाला ।

४.५.१५.३. कथानक

प्रस्तुत लोककथा अतिरञ्जित लोककथा हो । गाउँको नजिकै खोलामा कैलेनर(भूत) बस्नु, गाउँका सम्पूर्ण मानिसलाई खानु, केटाको पालो आउनु, केटाले बुद्धिले भूतलाई मार्नु जस्ता घटनाहरूले कथालाई रोचक र सहज बनाएको छ । यस कथामा गाउँको नजिकै खोलामा भूत बस्नु र गाउँका मानिसलाई पालैपालो खानु कथाको आरम्भ भाग हो, केटाले भूतलाई बुद्धि लगाएर मार्नु कथाको मध्य भाग र गाउँका सबै मानिसहरू स्वतन्त्र बाच्च पाउनु कथाको अन्त्य भाग हो । यसरी कथाको घटनाहरू शृङ्खलित

रूपमा पूर्ण भएको छ । अतः एउटा पूर्ण कथानक भएको सफल र लोकप्रिय कथाको रूपमा यो कथा रहेको छ ।

४.५.१५.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथामा मानव र मानवेतर पात्रको भूमिका रहेको छ । मानव पात्रको रूपमा गाउँका मानिस र केटो रहेका छन् भने मानवेतर पात्रका रूपमा कैलेनर भूत रहेको छ । यस कथाको प्रमुख पात्र केटो र कैलेनर(भूत) रहेको छ । जसका माध्यमबाट कथा अगाडि बढेको छ । सहायक पात्रका रूपमा गाउँका मानिसहरू रहेका छन् । भूतहरूले पनि मान्छेहरूलाई सताउदा रहेछन र ति भूतहरूलाई मान्छेले बुद्धिलगाएर काम गर्दा समाप्त गर्दा रहेछन् भन्ने कुरा केटो र भूतको कार्यबाट थाहा पाउन सकिन्छ ।

४.५.१५.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथाको परिवेश लौकिक किसिमको छ । यस कथामा गाउँ, गाई, वन आदिको सङ्केतले कथाको परिवेश ग्रामीण हो भन्न सकिन्छ । कथाको बीच भागमा भूतले मान्छेलाई खानु जस्ता घटनाले कथाले अलौकिक विश्वासलाई पनि आत्मसात गरेको पाइन्छ । लौकिक पक्षको ग्रामीण परिवेशको वातावरणलाई चित्रण गर्नु कथाको मूल ध्यय रहेको छ ।

४.५.१५.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथाको भाषाशैली सरल,सहज र बोधगम्य छ । कथाको बीच-बीचमा रोल्पा जिल्लाको भाषिकाको प्रयोग पनि गरेको पाइन्छ । कथाको शैली वर्णनात्मक किसिमको छ ।

४.५.१५.७ उद्देश्य

प्रस्तुत लोककथाको मुख्य उद्देश्य मनोरञ्जन प्रदान गर्नुका साथै भूतले मान्छेलाई दुःख दिए जस्तै गरी बुद्धिले मान्छेले पनि भूतलाई सताउदो रहेछ भन्ने नीति शिक्षा दिन खोजेको छ ।

४.५.१६ जोगीबाबाको उपदेश

४.५.१६.१ परिचय

प्रस्तुत लोककथा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित उपदेशात्मक लोककथा हो । यो कथा रोल्पा जिल्ला राँक गा.वि.स. निवासी, श्री भूपलाल खडकाबाट २०६८-०१-०५ गते सङ्कलन गरिएको हो । यस कथामा भगवानले जोगीबाबाको रूपधारण गरी बालकको परिवारको परिक्षण गरेको विषय वस्तुलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.५.१६.२ मूलपाठ

एकादेशमा एउटा ब्राह्मण थिए । उनका दुई भाइ छोरा थिए । उनले मर्ने बेलामा छोराहरूलाई दश-दश हजार रूपैया बाँडेर उनले भने - “म मरेपछि काजक्रिया सिध्याएर व्यापार गर्नु भनेछन् ।” बाबु मरेपछि दुई भाइ छुटाछुटै गरी व्यापार गर्न भनी सहरतिर हिँडेछन् । हिँडदा-हिँडदा भाइ चाहि जोगी बाबाको कुटीमा पुगेछ र जोगीबाबासँग म व्यापार गर्ने भनी हिँडेको हुँ, मैले दसहजार पैसा लिएको छु , पैसा कमाउने उपाया सिकाइदिनुहोस भनेछ । त्यो भनेको कुरा सुनी जोगीले भनेछ- तिमीसँग भएको पैसा मलाई देऊ म तिमीलाई धेरै पैसा कमाउने जुक्ति सिकाइ दिन्छु । यही अनुसार काम गर्नु भनि भन्यो छ -

- । आफुभन्दा ठूलाले भनेको मान्नु,
- । दिसापिसाप लाग्दा कसैले नदेख्ने ठाँउमा गर्नु ,
- । स्वास्नीलाई मन पेटका कुरा कध्ये सबै यथार्थ नबताउनु,
- । राजालाई साँचो कुरा बताउनु

यती कुरा कण्ठ पारी जाऊ भनी दशहजार लिएर पठाएछन् । व्यापार गर्न भनी हिँडेको मान्छे त पैसा भरि जम्मै जोगीबाबालाई दिन घर फर्कन भनी बाटोमा हिँडदा एउटा जोगी मरेर पल्टेको देखेछन् । त्यहाँ मस्तै मान्छे जम्मा भएका रहेछन् । तिनीहरूले यो जोगीको काजक्रिया गर भनी भनेछन् । तिनीहरूका कुरा सुनी जोगीले आफुभन्दा ठूला

मानिसले भनेको मान्नु भनेका छन् मान्ने पचो भनी खाल्डो खनी पुरेछन् । घर फर्कन लाग्दा गाउँलेहरूले जोगीको भोला लिएर जाउ भनेछन् । जोगीको भोला लगेर केही पर बाटोमा गएर हेर्दा त्यसमा सुनको डल्लो फेला परेछ । त्यही सुनको डल्लो लिएर घरमा जादा बाटोमा दिसा लागेछ । वनमा गइन दिसा गर्न लागेछ । सुनको डल्लो दिसा गर्न बसेको ठाउँमा बिस्थो छ । केही समयपछि समभेर लिन जादाँ भेटाएछ र त्यसलाई बेचेर घरमा गएछ । घरमा गएर श्रीमतीलाई पाथी माग्न भाउजू कहाँ पठाएछ । भाउजूले पाथीको पिधँमा खोटो लगाएर पाथी दिइछिन् । पाथी लिएर घरमा पैसा भर्दा त पाथीको साथमा पैसा टासियो छ । यो कुरा थाहा पाएपछि दिदीले जेठानीलाई पैसा कहाँबाट ल्यायो भनी सोधिछिन् । घरमा पैसा ल्याएको कुरा थाहा नपाएपछि श्रीमतीले बूढालाई सोधिछिन् । बूढालाई सोध्दा जोगीबाबाले स्वास्नीलाई मनको कुरा नगर्नु भनेका छन् भनेछन् । बूढाले वनावटी कुरा भन्नु पचो भनेर आफ्नी श्रीमतीलाई भनेछन् - “व्यापार गर्न हिडेको त पैसा चोरले लियो अनि सहन नसकी वारीमा भएको खिरोँका बोक्रा खाएको त मर्नु न बाँच्नु भयो अनि छादने र छेर्ने पनि भयो र बेहोस भएर सुतेँ । होसमा आएर हेर्दा त त्याहाँ पैसैपैसा भएको रहेछ । त्यही ल्याएको हु । लोग्नेको कुरा सुनी जेठानीलाई तुरून्तै गएर पैसा ल्याएको कुरा बताइछे । जेठानीलाई पैसाको लोभले आफ्नो लोग्ने र नोकरलाई खिरोँ खाएर मारिछे । लोग्ने र नोर मेपछि राजा कहाँ उजुर गरिछे । बयान गर्ने बेलामा जोगीबाबाले राजासँग सत्य कुरा बताउनजु भनेका छन् सत्य बताउनु पचो भनी बूढाको कान्छो छोरोले भनेछ । सत्य कुरा बताएको हुनाले उसलाई सजाय भएन्छ र धनी भएर बसेछ ।

४.५.१६.३ कथानक

प्रस्तुत लोककथको आरम्भ बाबुको मृत्युपछि दुई भाइ दश-दश हजार पैसा लिएर व्यापार गर्न भनी छुटाछुट्टै हिँडनुबाट भएको छ । भाइले बाटोमा जोगीलाई भेटी दश हजार दिएर पैसा कमाउने उपाय सिकाइ माग्नु विकास भाग हो भने जोगीको काजकिया गरेर फर्कदा सुनको डल्लो फेला पार्नु चरमोत्कर्ष भाग हो । खिरोँ खाएर छाद आउनु दिसा गरेको ठाउँमा पैसा भएको सुनी जेठानीले लोग्ने र नोकरलाई खिरोँ खाएर मार्नु सङ्घर्षद्वास भाग हो भने भाउजैले उजुर गर्दा सजाय नहुनु कथाको समापन भाग हो ।

यस कथाको माध्यमबाट अरुको डाह गर्नु हुँदैन, डाह गरेमा मृत्युको मुखमा गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । यो कथा रैखिक ढाँचामा संरचित छ

४.५.१६.४ पात्र

प्रस्तुत लोककथाका पात्रहरू ब्राह्मणका दुईभाइ छोरा, बुहारी र नोकर रहेका छन् । यस कथाको प्रमुख पात्रका रूपमा ब्राह्मणको कान्छो छोरा रहेको छ । सहायक पात्रका रूपमा जोगीबाबा रहेका छन् । गौणपात्रका रूपमा ब्राह्मणको जेठो छोरो, बुहारी र नोकर रहेका छन् । ब्राह्मणको कान्छो छोरा र जोगी सत पात्र अनुकूल पात्रका रूपमा स्थापित भएका छन् भने भाउजू असत पात्र दुष्ट पात्रका रूपमा स्थापित भएकी छिन् ।

४.५.१६.५ परिवेश

प्रस्तुत लोककथामा ग्रामीण वातावरणको चित्रण गरिएको छ । पाथी माग्न जानु, राजासँग उजुर गर्न जानु, आदिले ग्रामीण परिवेशलाई समेटेको छ । खिरो बोक्रा खाएर उल्टी गरेको र दिसा गरेको ठाउँमा पैसा हुनु, देउरानीको कुरा सुनी पैसा हुन्छ कि भन्न ठानेर लोग्ने र नोकरलाई खिरो खान दिनु उनीहरू मर्नु आदि घटनाले अलौकिक विश्वासलाई स्थान दिएको भएता पनि लौकिक परिवेशमा ग्रामीण वातावरणको चित्रण गर्नु यस कथाको मूल पक्ष हो ।

४.५.१६.६ भाषाशैली

प्रस्तुत लोककथाको भाषाशैली सरल, सहज र बोधगम्य किसिमको छ । जसमा छेर्नु र छादनु जस्ता रोल्पा जिल्लामा प्रचलित शब्दको प्रयोग भएको छ ।

४.५.१६.७ उद्देश्य

जोगीबाबाको उपदेश कथाको मुख्य उद्देश्य उपदेश दिनु हो । यसमा एउटा जोगीबाबाले दिएको उपदेश पालना गर्नाले एउटा सामान्य व्यक्ति पनि धनी बन्न पुगेको छ , अर्काको डाह गयो भने त्यसले असल होइन खराब परिणाम भोग्न बाध्य हुन्छ भन्ने

सन्देश प्रस्तुत लानेककथाले दिदै मनोरञ्जन समेत प्रदान गर्नु यस कथाको उद्देश्य रहेको छ ।

४.६ निष्कर्ष

प्रस्तुत परिच्छेदमा १६ वटा लोककथाहरूलाई मुलपाठ राखेर कथातत्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । पहिलो कथामा पाट्या अल्छीले आफ्नो काधमा समस्या आएपछि आफुले काम फत्ते गरेको र अरू अल्छीलाई पनि काममा वानी पारेको कुरालाई वणन गरिएको छ । दोस्रो कथामा गरीब र असहाय मानिसलाई सबैले दमन गर्ने रहेछन् भन्ने कुराको वर्णन गरिएको छ । तेस्रो कथामा ब्वारीले सासु प्रति गर्ने व्यवहार र ब्वारी लोभले लाभ लाभले विलापमा परेको कुरा देखाउन खोजिएको छ । त्यसतै गरी चौथो कथामा युवकले आफ्नो घरका बुबाआमा प्रति देखाएको व्यवहार पछि आमाबुबाले छोराछोरी प्रति देखाएको व्यवहारको व्याख्या गर्न खोजिएको छ । पाँचौ कथामा दुई बैनी बीचको रिस डाहलाई पूर्ण रूपमा देखाउन खोजिएको छ । छैटौ कथामा गफमा सबै कुरा सत्य नहुन पनि सक्छन् भन्ने कुरा देखाउन खोजेको छ । सातौ कथामा सानो बालकले पनि ठूलो मान्छेले गरेको कामको नक्कल गर्छ भन्ने कुरा देखाउन खोजेको छ । आठौ कथामा घमण्डले कुनै पनि प्राणीलाई हित गदैन भन्ने कुराको जानकारी दिन खोजेको छ । नवौ कथाले नराम्रो कर्मको फल नराम्रो हुन्छ भन्ने कुरा देखाउन खोजिएको छ । दसौ कथामा सानो प्राणीको पनि आफ्नो ठाउँमा अस्तित्व रहन्छ भन्ने कुराको जानकारी दिन खोजेको छ । त्यसैगरी एघारौ कथामा स्यालले उटमाथि गरेको नराम्रो व्यवहारले स्यालले भोग्नु परेको नराम्रो परिनामको जानकारी दिन खोजिएको छ । बाह्रौ कथामा भूतले गाउँलेलाई दिएको दुःखबाट मुक्त हुन नसकेको अवस्था को बारेमा जानकारी दिएको छ । तेह्रौ कथामा बुबाआमा मरेको दुःखी बालकले पनि समय र औसर पाएमा प्रगति गर्न सक्छ भन्ने कुराको जानकारी दिन खोजिएको छ । चौधौ लोककथामा हितैषि मित्र कुराले नभइ व्यवहारले बताउछ भन्ने कुराको वर्णन गरिएको छ । पन्ध्रौ कथामा भूतले मानिसलाई दिएको दुःखबाट पछि ऊ आफै आगो लागेर मृत्यु भएको छ । सोह्रौ कथामा भगवान पनि जोगीको भेष लिएर मान्छेको मूल्याङ्कन गर्न सक्छन् । त्यसैले कसै प्रति पनि रूखो व्यवहार प्रस्तुत गर्न हुदैन भन्ने कुराको जानकारी दिएको छ ।

यसरी प्रस्तुत परिच्छेदमा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूलाई तत्वगत आधारमा विश्लेषण गरी तिनको मूल्य निर्धारण गर्ने काम भएको छ ।

परिच्छेद पाँच

उपसंहार

५.१ सारांश

रोल्पा जिल्ला लोकसाहित्यिक सामग्रीले भरिपूर्ण जिल्ला हो । यहाँ लोकगीत, लोककथा, लोकनाटक, लोकनृत्य, उखानटुक्का आदि विविध सामग्रीहरू छिरीलिएर रहेका छन् । ती सामग्रीहरूमध्ये केही लोककथाहरूलाई सङ्कलन गरेर थोरैमात्र भए पनि लोककथाको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण गर्ने उद्देश्य लिएर प्रस्तुत शोधपत्र तयार गरिएको हो । ती सामग्रीलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा यस शोधपत्रमा पाँच परिच्छेदको व्यवस्था गरिएको छ र हरेक परिच्छेदमा आवश्यक विषयवस्तुलाई प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

पहिलो परिच्छेद शोधपरिचयका रूपमा रहेको छ । यसमा सङ्क्षिप्त रूपमा विषय परिचय, समस्याकथन, शोधपत्रको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधपत्रको औचित्य, शोधपत्रको सीमाङ्कन, शोधविधि, शोधपत्रको रूपरेखा आदि शीर्षकहरूको परिचय दिएको छ । यसरी पहिलो परिच्छेद शोध परिचयका रूपमा रहेको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा रोल्पा जिल्लाको परिचय र लोकसाहित्यको अवस्थाको उल्लेख गरिएको छ । जनु विषय वस्तुमा रोल्पा जिल्लाको वातावरण त्यहाँको संस्कार, रहनसहन, बोलीचाली, भेषभूषा, त्यहाँका नदीनाला, वनपाखा, छाँगा, छहरा आदिको बारेमा पूर्ण विवरण दिएको छ । जसले गर्दा रोल्पा जिल्लाको परिचय तथा रोल्पा जिल्लामा वसोवास गर्ने मानिसहरूका बारेमा प्रत्यक्ष जानकारी प्राप्त भएको छ । यसरी रोल्पा जिल्लाको लोकसाहित्यको अवस्थालाई हेर्ने हो भने अपठित अशिक्षित रोल्पाली समाजका मुखारविन्दबाट प्रस्फुटित भएका भावना नै लोककथाका रूपमा देखा परेका छन् । जस्तै:-

साहिलेजी खोलापारी जङ्गलनु गीत गाउने हामी

भोलि पनि तिमी आइजौ माया लाउने हामी मालै

तेस्रो परिच्छेदमा लोककथाको सैद्धान्तिक परिचय दिएको छ । जुन सुकै विषय वस्तु पनि सिद्धान्तमा आधारित रहेको हुन्छ । त्यसैले लोककथाको विश्लेषण गर्नु भन्दा पहिले कथाको सिद्धान्त जान्न अति आवश्यक भएको कारणले सिद्धान्त समाविष्ट गरिएको छ । यही सिद्धान्तका आधारमा रहि लोककथाको अध्ययन गर्ने काम गरिएको छ । जुन खण्डमा लोककथाको सिद्धान्त, स्वरूप, विशेषता र वर्गीकरण गरिएको छ । जस्तै गर्दा लोककथाको अध्ययनमा सहज आएको छ ।

त्यसैगरी यस शोधपत्रको चौथो परिच्छेदमा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोककथाहरूको सङ्कलन, वर्गीकरण र विश्लेषण रहेको छ, जसमा रोल्पा जिल्लामा प्रचलित सासु ब्वारी, युवक, गफाडी, फिस्टा, लिखे टोके आदि जस्ता लोककथा रहेका छन् । यसका साथै सङ्कलित लोककथाहरूको विश्लेषण गर्दा लोककथाकै तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ, जसअर्न्तगत कथानक, पात्र, परिवेश, भाषाशैली र उद्देश्य आदि समेटिएका छन् । यिनै तत्त्वका आधारमा लोककथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

त्यस्तै यस शोधपत्रको अन्तिम परिच्छेदमा सारांश, निष्कर्ष र भावी अनुसन्धानको लागि सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ । यसरी शोधविधिका सम्पूर्ण विधिहरूको वैज्ञानिक तरिकाले प्रयोग गरी पूर्ण एवम् सङ्गठित शोधपत्रका रूपमा यसको स्वरूप तयार पारिएको छ ।

६.२ निष्कर्ष

रोल्पा जिल्ला लोकसाहित्यको दृष्टिले अति नै धनी छ । यहाँका प्रचलित लोककथाहरूले स्थानीय जनजीवनको बिम्ब प्रस्तुत गरेका छन् । रोल्पा जिल्लाका लोककथाले रोल्पाली जनमानसको रहन-सहन, चालचलन, संस्कार, धर्म आदिलाई झल्काउने गर्दछन् । यसरी यी कथाहरूले एकातिर मनोरञ्जन प्रदान गर्ने काम गरेका

छन् भने अर्कोतिर नीति शिक्षा, इतिहास शिक्षा, उपदेशात्मक शिक्षा आदि दिनेकाम गरेका छन् । भाग्य, कर्म र ज्योतिषको लोकधारणा अर्तीउपदेशको प्रयोगबाट हुने फाइदा र बेफाइदा आदिलाई यहाँका कथाहरूले चित्रण गरेका छन् ।

त्यसैगरी यहाँका लोककथाहरूमा अतिमानवीय पात्रहरूको विश्वासलाई पनि चित्रण गरेको पाइन्छ । भूतप्रेत, देवीदेवता, राक्षस, वोक्सी आदि सम्बन्धी मानिसहरूको कस्तो लोकविश्वास छ भन्ने कुराको चित्रण पनि यहाँका कथामा पाइन्छ ।

यहाँ सङ्कलित लोककथाहरूको वर्गीकरणका क्रममा सामाजिक, धार्मिक, पशुपंक्षी, रिस डाह, उपदेशात्मक, अतिरञ्जित चतुर्चाइसम्बन्धी देखिएता पनि वर्गीकरणका क्रममा सामाजिक लोककथाहरू बढी देखिएका पाइन्छन् । यी सामाजिक लोककथाले समाजमा लुकेर रहेका कुरीति कुसंस्कार धनी महाजनहरूले गरीबलाई हेर्ने तरिका आदि कुराहरूलाई यी कथाले समेटेको पाइन्छ । यहाँका लोककथाहरू प्रायः प्रायजसो मनोरञ्जन र नीति शिक्षा दिने उद्देश्यले भन्दै र सुन्दै आएका छन् ।

५.३ भावी अनुसन्धानका निम्ति सुझाव

रोल्पा जिल्ला लोकसाहित्यको दृष्टिले धनी छ । यहाँ लोकसाहित्यको अध्ययन र अनुसन्धानका थुप्रै सम्भावनाहरू छन् । तिनीहरूको पहिचान गरी लोकसाहित्यको क्षेत्रबाट जिल्लालाई राष्ट्रिय स्तरमा चिनाउनका लागि भावी अनुसन्धानकर्ताले निम्न शीर्षकमा अनुसन्धान गर्न सक्नेछन् -

- रोल्पा जिल्लामा प्रचलित उप भाषिकाको अध्ययन ।
- रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकनाटको अध्ययन ।
- रोल्पा जिल्लामा प्रचलित लोकगीतहरूको अध्ययन ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

- आचार्य, गोविन्द, *राप्ती लोक साहित्य*, काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, २०६४ ।
- कोइराला, शम्भुप्रसाद, *लोकसाहित्य सिद्धान्त र वर्गीकरण*, दो.सं., विराटनगर : धरणीधर पुरस्कार प्रतिष्ठान, २०५६ ।
- गिरी जीवेन्द्रदेव, *लोकसाहित्यको अवलोकन*, काठमाडौं : एकता प्रकाशन २०५७ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव र अन्य (सम्पा.), *नेपाली वृहत शब्दकोश*, छै.सं., काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., २०६० ।
- थापा, धर्मराज र हंसपुरे सुवेदी, *नेपाली लोकसाहित्यको विवेचना*, काठमाडौं : पा.वि.के., त्रि.वि., २०४९ ।
- दिवस, तुलसी, *नेपाली लोककथा: केही अध्ययन*, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र., ३०३२ ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद, *नेपाली लोकगीतको आलोक*, काठमाडौं : वीणा प्रकाशन, २०५७ ।
- पराजुली, मोतीलाल, *नेपाली लोकगाथा*, पोखरा : श्रीमती तारादेवी पराजुली २०४९ ।
-, *सोरठी नृत्यनाटिका (सैद्धान्तिक अध्ययन)*, काठमाडौं : दीक्षान्त पुस्तक प्रकाशन, २०६३ ।
- बन्धु, चूडामणि, *नेपाली लोकसाहित्य*, काठमाडौं: एकता बुक्स प्रकाशन, २०५८ ।
- मेचीदेखि महाकाली*, भाग ३ काठमाडौं : श्री ५ को सरकार, सञ्चार मन्त्रालय, सूचना विभाग: २०३९ ।
- रोल्पा जिल्लाको वस्तुगत विवरण* (रोल्पा जि.वि.स. कार्यालयको रेकर्ड फायल, २०६६) ।
- शर्मा, मोहनराज र खकेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, *शोधविधि*, ते.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६९ ।